

М.В. ГОГОЛЬ

Тарас бульба

ПОВІСТЬ

«Тарас Бульба» — героїчна повість про звитяжне минуле нашого краю, про боротьбу за національну незалежність. Письменник прославляє мужність, відвагу, вірність батьківщині, товариству, козацькій честі.

Перекладено з російської
Художник В. К. Авраменко

I

А повернися-но, сину! Ото кумедний ти який! Що це на вас за попівські підрясники? І отак усі ходять в академії? — Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, які вчилися в київській бурсі і приїхали додому до батька.

Сини його тільки що злізли з коней. Це були два дужі молодці, що дивилися ще спідлоба, як недавно випущені семінаристи. Міцні, здорові обличчя їх були вкриті першим пухом волосся, якого ще не торкалася бритва. Вони були дуже збентежені таким вітанням батька і стояли нерухомо, втупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені роздивитися на вас гарненько, — казав далі він, повертаючи їх: — які ж довгі на вас свитки! Оце свитки! Таких

свиток ще й на світі не було. А побіжи котрий-небудь з вас! я подивлюся, чи не гупнеться він на землю, заплутавшись у поли.

— Не смійся, не смійся, батьку! — сказав нарешті старший із них.

— Дивись ти, який пишний! А чого ж би й не сміятися?

— Та так, хоч ти мені й батько, а як будеш сміятися, то, їй-богу, одлупцюю!

— Ах ти, сякий-такий сину! Як, батька?.. — сказав Тарас Бульба, відступивши з дива кілька кроків назад.

— Та хоч і батька. За кривду не подивлюся й не поступлюся ні перед ким.

— Як же ти хочеш зо мною битися? хіба навкулачки?

— Та вже як доведеться.

— Ну, давай навкулачки! — казав Тарас Бульба, засукавши рукава: — Подивлюся я, що за людина ти в кулаці!

І батько з сином замість привітання після давньої розлуки, почали садити один одному стусани і в боки, і в попереk, і в груди, то відступаючи й оглядаючись, то знов наступаючи.

— Дивіться, добрі люди: здурів старий! зовсім з'їхав з глузду! — казала бліда, худорлява й добра мати їх, що стояла коло порога і не встигла ще обняти ненаглядних дітей своїх. — Діти приїхали додому, більше року їх не бачили, а він задумав не знати що: навкулачки битися!

— Та він славно б'ється! — казав Бульба, спинившись. — Їй-богу, добре! — говорив він далі, трохи віддихавшись, — так, що хоч би й не пробувати. Добрий буде козак! Ну, здоров, синку! почоломкаємось! — І батько з сином стали цілуватися. — Добре, синку! Ось так лупцюй кожного, як мене стусав. Нікому не спускай! А все-таки на тобі кумедне вбрання: що це за мотузка висить? А ти, бельбасе, чого стоїш і руки опустив? — казав він, звертаючись до молодшого: — чого ж ти, собачий сину, не лупцюєш мене?

— Ото ще вигдав що! — казала мати, обіймаючи тим часом молодшого. — І спаде ж на думку отаке, щоб дитина рідна била батька. Та чи й до того тепер: дитя молоде, проїхало таку путь, стомилося... (це дитя мало двадцять з чимось років і рівно сажень зросту). Йому б тепер треба відпочити та попоїсти чого-небудь, а він примушує його битися!

— Е, та ти мазунчик, як я бачу! — казав Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона баба, вона нічого не знає. Які вам пестоші? Ваші пестоші — чисте поле та добрий кінь: ось ваші пестоші! А бачите ось цю шаблю? Ось ваша мати! То все дурниці, чим набивають голови ваші; і академія, і всі ті книжки, букварі та філософія, все це казна-що — я плював на все це!.. — Тут Бульба приточив таке слово, яке навіть не вживається в друкові. — А от краще я вас, на тому ж таки тижні виряджу на Запорожжя. От де наука, то наука! Там вам школа; там тільки наберетесь розуму.

— І всього тільки один тиждень бути їм дома? — говорила жалісно, з слізьми на очах, худорлява старенька мати. — І погуляти їм, бідним, не вдасться; не доведеться й дому рідного побачити, і мені не пощастить надивитися на них!

— Годі, годі заводити, стара! Козак не на те, щоб морочитися з бабами. Ти б сховала їх обох собі під спідницю та й сиділа б на них, як на курячих яйцях. Іди, іди, та став нам мерщій на стіл усе, що є. Не треба пампушок, медівників, маківників та інших пундиків; неси нам цілого барана, козу давай, меди сорокалітні! Та горілки більше, не з вигадками горілки, не з родзинками і всякими витребеньками, а чистої, оковитої горілки, щоб грала й шипіла, як скажена.

Бульба повів синів своїх у світлицю, звідки швидко вибігли дві гарні дівчини-служниці, в червоному намисті, що прибирали кімнати. Вони, як видно, злякались приїзду паничів, котрі не любили попускати нікому, або ж просто хотіли додержати свого жіночого звичаю: скрикнути й кинути ся прожогом, побачивши чоловіка, і потім довго затулятися з великого сорому рукавом. Світлиця була прибранна на смак того часу, про який живі натяки zostалися тільки в піснях та в народних думках, що їх уже не співають більше на Україні бородаті сліпі старці в супроводі тихого бренькання бандури перед народом, що обступав їх; на смак того бойового тяжкого часу, коли почали розігруватися сутички і битви на Україні за унію. Все було чисте, вимазане кольоровою глиною. На стінах — шаблі, нагайки, сітки на птахів, неводи й рушниці, хитро оправлений ріг для пороху, золота вуздечка на коня і пута з срібними бляхами. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими тьмяними шибками, які трапляються нині тільки по старовинних церквах, що крізь них інакше не можна було дивитись, як трохи піднявши насувну шибку. Навкруги вікон і дверей були червоні обводи. На полицях по кутках стояли глеки, сулії й пляшки з зеленого й синього скла, різьблені срібні кубки, позолочені чарки всякої роботи: венеційської, турецької, черкеської, занесені в світлицю Бульби всякими шляхами через треті й четверті руки, що було дуже звичайним у ті відважні часи. Бересті й четверті руки, що було дуже величезний стіл під образами на покуті; товї лави кругом усієї кімнати; виступами, викладена кольоровими широкими піч з запічками, приступками й виступами, викладена кольоровими строкатими кахлями, — все це було дуже знайоме нашим двом молодцям, що приходили кожного року додому на вакаційний час; приходили тому, що не було ще у них коней, і тому, що не було звичаю дозволяти школярам їздити верхи. У них були тільки довгі чуби, за які міг наскубти їх усякий козак, що носив зброю. Вже як випускали їх, Бульба послав їм з табуна свого пару молодих жеребців.

Бульба з нагоди приїзду синів звелів скликати всіх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був на місці; і коли прийшли двоє з них та осавул Дмитро Товкач, старий його товариш, він їм зразу ж показав синів,

кажучи: «Ось дивіться, які молодці! На Січ їх незабаром пошлю». Гости привітали і Бульбу та обох юнаків і сказали їм, що добре діло роблять і що нема кращої науки для молодого хлопця, як Запорозька Січ.

— Ну ж, пани-браття, сідай усяк, де кому краще, до столу. Ну, синки! насамперед вип'ємо горілки! — так говорив Бульба. — Боже благослови! Будьте здорові, синки: і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, боже, щоб вам на війні завжди щастило! Щоб бусурменів били, і турків би били, і татарву били б; коли й ляхи почнуть щось проти віри нашої чинити, то й ляхів би били! Ну, підставляй свою чарку; що, добра горілка? А як по-латинському горілка? То ж то, синку, дурні були латинці: вони й не знали, чи є на світі

горілка. Як, пак, того звали, що латинські вірші писав? Я грамоти тямлю не дуже, а тому й не знаю! Горацій¹, чи що?

«Ач, який батько! — подумав про себе старший син, Остап: — усе, старий собака, знає, а ще й прикидається».

— Я гадаю, архімандрит не давав вам і понюхати горілки, — провадив далі Тарас. — А признайтеся, синки, дуже шмагали вас березиною та свіжим вишником по спині і по всьому, що є в козака? А може, як ви порожим вишником розумні, то, може, канчуками пороли? Мабуть, не тільки по суботах, а діставалось і в середу, і в четверги?

¹ Горацій — стародавній римський поет.

— Нема чого, батьку, згадувати, що було, — відповів спокійно Остап: — що було, те загуло!

— Нехай тепер спробує! — сказав Андрій. — Нехай тепер хто-небудь тільки зачепить. Ось нехай тільки навернеться тепер яка татарва, знатиме вона, що то за штука козацька шабля!

— Добре, синку! їй-богу, добре! Та коли на те пішло, то й я з вами їду! Їй-богу, їду! Якого дідька мені тут ждати? Щоб я став гречкосієм, домоводом, доглядати овець та свиней, та бабитися з жінкою? Та хай пропаде вона: я козак, не хочу! То що з того, що нема війни? Я так поїду з вами на Запорожжя, погуляти. Їй-богу, поїду! — І старий Бульба помалу гарячився, гарячився, нарешті, розсердився зовсім, устав з-за столу і, споважнівши, тупнув ногою. — Завтра ж ідемо! Навіщо відкладати? Якого дідька ми можемо тут висидіти? Нащо нам ця хата? До чого нам усе це? Нащо ці горшки? — Сказавши це, він почав бити й жбурляти горшки та пляшки.

Бідна старенька, звикнувши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лаві. Вона не сміла нічого сказати; але, почувши про таке страшне для неї вирішення, вона не могла вдержатись від сліз; глянула на дітей своїх, з якими загрожувала їй така скоро розлука, — і ніхто б не міг описати всієї безмовної сили її горя, що, здавалося, тремтіло в очах її та в судорожно стиснутих губах.

Бульба був упертий страшенно. Це був один із тих характерів, які могли виникнути тільки в тяжке XV століття в напівкочовому кутку Європи, коли вся південна первобутна Росія, покинута своїми князями, була спустошена, випалена дощенту невпинними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши хату й притулок, стала тут відважною людина; коли на пожарищах, перед грізними сусідами і повсякчасною небезпекою, селилась вона і звикала дивитися їм просто у вічі, відучившись знати, чи є якийсь страх у світі; коли бойове полум'я охопило здавна мирний слов'янський дух і завелось козацтво — широкий розгульний нахил руської натури, — і коли всі надріччя, перевози, прибережні пологі й вигідні місця засіялися козаками, яким і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші яких мали право відповідати султанові, що побажав знати про число їх: «Хто їх знає! у нас їх розкидано по всьому степу: що байрак, то козак» (де маленький горбок, там уже й козак). Це був справді незвичайний прояв руської сили: його викресало з народних грудей кресало лиха. Замість колишніх уділів, дрібних городків, наповнених псарями й ловчими, замість ворогуючих і торгуючих містами дрібних князів виникли грізні селища, курені й околиці¹, об'єднані спільною небезпекою й ненавистю проти нехристиянських хижаків. Уже відомо всім з історії, як їх вічна боротьба і неспокійне життя врятували Європу від цих невпинних наскоків, що загрожували

¹ Курені й околиці — частини запорозького війська.

їй зруйнуванням. Королі польські, що стали замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч далекими і слабкими, зрозуміли значення козаків та вигоди від такого бойового сторожового життя. Вони заохочували їх й улесливо потурали цьому нахилу. Під їх далекою владою гетьмани, обрані з-поміж самих козаків, перетворили околиці й курені на полки та правильні округи. Це не було муштроване зібране військо, його б ніхто тут не побачив; але в разі війни й загального руху, за вісім днів, не більше, кожен з'являвся на коні при всій своїй зброї, діставши один тільки червінець плати від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого неспроможні були б набрати ніякі рекрутські набори. Кінчався похід — воїн ішов на луки й ниви, на дніпрові перевози, рибалив, торгував, варив пиво і був вільний козак. Тогочасні чужоземці справедливо дивувалися тоді з незвичайних здібностей його. Не було ремесла, якого б не знав козак: накурити горілки, злагодити воза, намолоти порошу, справити ковальську, слюсарну роботу, і, на додачу до того, гуляти напропале, пити й бенкетувати, як тільки може один руський — все це було йому до снаги. Крім реєстрових¹ козаків, що вважали за обов'язок з'являтися під час війни, можна було у всякий час, при великій потребі, набрати цілі юрби охочекомонних²: досить було тільки осавулам пройти по ринках і майданах усіх сіл та містечок і погукати на весь голос, ставши на воза: «Гей ви, пивники, броварники! годі вам пиво варити, та валятися по запічках, та годувати своїм ситим тілом мух! Рушайте слави лицарської й честі добувати! Ви, плугатарі, гречкосії, чабани, жонолюби! годі вам за плугом ходити, та бруднити в землі свої жовті чоботи, та підкочуватись до жінок і губити силу лицарську! Час добувати козацької слави!» І слова ці були, як іскри, що падали на сухе дерево. Плугатар ламав свого плуга, броварі й пивовари кидали свої кадовби й розбивали бочки, ремісник і крамар слав до біса і ремесло і крамницю, бив горшки в хаті. І все, що тільки було, сідало на коня. Одне слово, руська вдача дістала тут могутній, широкий розмах, дужий вияв.

Тарас був один з корінних, старих полковників: весь був він створений для бойової тривоги й відзначався грубою щирістю своєї вдачі. Тоді вплив Польщі починав уже позначатися на руському дворянстві. Багато хто переймав уже польські звичаї, заводив розкоші, пишних слуг, соколів, ловчих, обіди, двори. Тарасові було це не до вподоби. Він любив просте життя козаків і пересварився з тими своїми товаришами, що схилилися на варшавський бік, називаючи їх холопами польських панів. Вічно невгамовний, він вважав себе законним оборонцем православ'я. Самоправно входив у села, де тільки скаржились на утиски орендарів та на додачу нового

¹ Реєстрові козаки — регулярне військо, заведене в списки (реєстри).

² Охочекомонні — кінні добровольці.

мита з диму¹. Сам із своїми козаками чинив над ними розправу і поклав собі за правило, що в трьох випадках завжди слід узятися за шаблю, а саме: коли комісари² не поступилися в чомусь старшинам і стояли перед ними в шапках; коли знущалися з православ'я і не шанували звичаю предків, і, нарешті, коли вороги були бусурмени і турки, проти яких він вважав дозволеним у кожному випадку підняти зброю на славу християнства.

Тепер він тишив себе задалегідь думкою, як він з'явиться з двома силами своїми на Січ і скаже: «Ось погляньте, яких я молодців привів до вас!»; як покаже їх усім старим, загартованим у боях товаришам; як подивиться на перші подвиги їх у військовій науці та бенкетуванні, яке вважав теж за одне з головних достоїнств лицаря. Він спочатку хотів був вирядити їх самих. Та коли побачив їх свіжість, рослість, могутню тілесну красу, спалахнув вояцький дух його, і він другого ж дня вирішив їхати з ними сам, хоч необхідністю для цього була єдина тільки вперта воля. Він уже клопотався і давав накази, вибирав коней і зброю для молодих синів, навідувався і до стайні, і до комор, відібрав слуг, що мали завтра з ними їхати. Осавулові Товкачу передав свою владу разом з твердим наказом прибути зразу ж з усім полком, як тільки він подасть із Січі яку-небудь вість. Хоч він був і напідпитку і в голові ще бродив хміль, однак не забув нічого. Навіть дав наказ напоїти коней та насипати їм у ясла добірної і найкращої пшениці, і прийшов зморений від своїх турбот.

— Ну, діти, тепер треба спати, а завтра робитимемо те, що бог дасть. Та не стели нам постелі! Нам не потрібна постіль! Ми будемо спати надворі.

Ніч ще тільки-но оповила небо, але Бульба завжди лягав рано. Він розлігся на килимі, укритися баранячим кожухом, бо повітря вночі було холодне, та й Бульба любив укритися тепліше, коли був дома. Він скоро захропів, а за ним і весь двір; усе, що лежало по різних його кутках, захропло і заспівало; найперше заснув сторож, бо найбільше напився задля приїзду паничів.

Одна бідна мати не спала. Вона припала до узголів'я любих синів своїх, що лежали рядом; вона розчісувала гребінцем їх молоді, безладно покошлані кучері й змочувала їх слізьми; вона дивилася на них уся, дивилася всіма почуттями, вся перетворилася в один зір і не могла надивитися. Вона вигодувала їх власною груддю, вона зростила, виплекала їх — і тільки на одну мить бачить їх перед собою. «Сини мої, сини мої милі! що буде з вами? що жде вас?» — казала вона, і слюзи спинилися в зморшках, які змінили прекрасне колись її обличчя. Справді, вона була гідна жалю, як усяка жінка того відважного віку. Вона мить тільки жила коханням, тільки в перший пал любовців, у перший пал молодості, і вже суворий спокусник її покидав її для шаблі, для товаришів, для бенкетування. Вона бачила чоловіка на рік

¹ Мито з диму — податок з кожного димаря.

² Комісари — польські наглядачі.

два-три дні, і потім кілька літ про нього не бувало й чутки. Та й коли бачилися з ним, коли вони жили разом, що за життя її було? Вона терпіла наруги, навіть побої; вона бачила пестоші, приділювані тільки з милості, вона була якась чудна істота в цьому зборищі безжонних лицарів, на яких розгульне Запорожжя накидало суворий колорит свій. Молодість без утіхи майнула перед нею, і її прекрасні свіжі щоки й перса без поцілунків одцвіли і вкрилися передчасними зморшками. Вся любов, усі почуття, все, що є ніжного й пристрасного в жінці, все обернулося в неї на саме материнське почуття. Вона з запалом, з пристрасстю, з слізьми, як степова чайка, вилася над своїми дітьми. Її синів, її любих синів беруть від неї, беруть на те, щоб не побачити їх ніколи! Хто знає, може, в першій бою татарин постинає їм голови, і вона не буде знати, де лежать покинуті тіла їх, які розклює хижий подорожній птах, і за кожную частинку яких, за кожную краплю крові вона віддала б усе. Ридаючи, дивилася вона їм в очі, коли всемогутній сон починав уже skleпляти їх, і думала: «А може, Бульба, прокинувшись, відкладе днів на два від'їзд; може, він задумав через те так скоро їхати, що багато випив».

Місяць з високості неба давно вже осявав увесь двір, повний посулих, густу купу верб і високий бур'ян, в якому потонув частокіл, що оточував двір. Вона все сиділа в головах любих синів своїх, ні на хвилину не зводила з них очей своїх, і не думала про сон. Уже коні, чуючи світанок, всі полягали на траву й перестали їсти; верхнє листя верб почало шелестіти, і помалу лепетливий струмок спустився по ньому до самого низу. Вона просиділа до самого світанку, зовсім не була втомлена і в душі бажала, щоб ніч тривала якомога довше. З степу донеслося дзвінке іржання лошати; червоні смуги ясно блиснули на небі.

Бульба раптом прокинувся й схопився. Він дуже добре пам'ятав усе, що наказував учора.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напійте коней! А де стара? (так він звичайно називав жінку свою). Швидше, стара, готуй нам їсти: шлях стелиться великий!

Бідна старенька, позбавлена останньої надії, сумно подибала в хату. Тим часом як вона з слізьми готувала все, що треба до сніданку, Бульба роздавав свої накази, порався в стайні і сам вибирав для дітей своїх найкраще вбрання. Бурсаки враз змінилися: на них з'явилися, замість старих забруднених чобіт, сап'янові червоні, з срібними підковами; шаровари, завширшки як Чорне море, з тисячею складок та з зборами, перетяглися золотим очкурком; до очкура причеплено було довгі ремінці, з китицями та іншими брязкотельцями, для люльки. Жупан червоного кольору, сукна яскравого, як вогонь, підперезався узорчатим поясом; карбовані турецькі пістолі було засунуто за пояс; шабля брязкала по ногах. Їхні обличчя, ще мало загорілі, здавалося, покращали й побілішали; молоді чорні вуса тепер

якось яскравіше відтіняли білість їх і здоровий могутній цвіт молодості: вони були гарні під чорними смушевими шапками з золотим верхом. Бідна мати! Вона, як побачила їх, і слова не могла промовити, і сльози спинилися в очах її.

— Ну, сини, все готове! Нема чого баритися! — промовив нарешті Бульба. — Тепер, за звичаєм християнським, треба перед дорогою сісти.

Всі посідали, навіть і хлопці, що стояли шанобливо коло дверей.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба. — Моли бога, щоб вони воювали хоробро, боронили б завжди честь лицарську, щоб стояли завжди за віру Христову, а як ні — нехай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на світі! Підійдіть, діти, до матері: молитва матрина і на воді і на землі рятує.

Мати, слабка як мати, обняла їх, вийняла два невеличкі образки, наділа їм, ридаючи, на шию.

— Нехай боронить вас... божа мати... Не забувайте, синки, матір вашу... пришліть хоч вісточку про себе... — Далі вона не могла говорити.

— Ну, ходімо, діти! — сказав Бульба.

Біля ганку стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, що скажено рвонувся, почувши на собі двадцятипудовий тягар, бо Тарас був надзвичайно важкий і товстий.

Коли побачила мати, що вже й сини її посідали на коней, вона кинулася до меншого, в рисах обличчя якого виявлялося більше якоїсь ніжності; вона схопила його за стремено, вона припала до сідла його і з розпачем в очах не випускала його з рук своїх. Два дужих козаки взяли її обережно й занесли в хату. Та, коли виїхали вони за ворота, з усією легкістю дикої кози, невідповідною до її літ, вибігла вона за ворота, з незбагненною силою спинила коня і обняла одного з синів з якоюсь несамовитою, безтямною палкістю; її знов одвели.

Молоді козаки їхали сумно й стримували сльози, боячись батька свого, що й сам був теж трохи збентежений, хоч намагався того не виявляти. День був сірий; зелень виблискувала яскраво; птахи щебетали якось безладно. Вони, проїхавши, оглянулись назад: хутір їх начебто пішов у землю, тільки видно було над землею два димарі скромного їх будиночка та верхи дерев, по сучках яких вони лазили, мов білки; один тільки далекий луг ще стелився перед ними, — той луг, що по ньому вони могли пригадати всю історію свого життя, від літ, коли качалися по росяній траві його, до літ, коли ждали в ньому чорнобриву козачку, яка боязко летіла через нього своїми свіжими, бистримі ніжками. Ось уже самий тільки журавель над криницею, з прив'язаним угорі колесом од воза самотньо стирчить у небі; уже рівнина, що вони проїхали, здається здаля горою і все собою закрила. — Прощайте і дитинство, і ігри, і все, і все!

II

Всі три вершники їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним проходила його молодість, його літа, його минулі літа, по яких завжди плаче козак, котрий хотів би, щоб усе життя його було молодістю. Він думав про те, кого він зустріне на Січі з своїх колишніх товаришів. Він лічив, хто вже помер, хто живий ще. Сльоза тихо круглилася на його зиніці, і посивіла голова його сумно похнюпилася.

Сини його поринули в інші думки. Але треба сказати більше про синів його. Їх віддали на дванадцятім році до Київської академії, бо вся поважна старшина того часу вважала за необхідне дати виховання своїм дітям, хоч робилося це для того, щоб потім зовсім забути його. Вони тоді були, як

усі, хто вступав до бурси, дикі, виховані на волі, і там уже вони звичайно трохи шліфувалися та набирали чогось спільного, що робило їх схожими один на одного. Старший, Остап, почав з того свій шлях, що першого ще року втік. Його завернули, відшмагали тяжко й посадили за книжку. Чотири рази закопував він свого букваря в землю, і чотири рази, вибивши його немилосердно, купували йому нового. Та, безперечно, він би зробив те саме і вп'яте, якби батько не дав йому урочистої обіцянки продержати його в монастирських служках цілих двадцять років і не запрягнувся наперед, що він не побачить Запорожжя повік, якщо не вивчиться в академії всіх наук. Цікаво, що це говорив той самий Тарас Бульба, який ляв усю вченість і радив, як ми вже бачили, дітям зовсім не цікавитись нею. З того часу Остап почав з надзвичайною старанністю сидіти за нудною книжкою і незабаром став поряд з кращими. Тодішній спосіб навчання страшенно розбігався з життям: оті схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі зовсім не торкалися часу, ніколи не застосовувалися й не повторювалися в житті. Ні до чого не могли застосувати вони свого знання, хоч би навіть і менш схоластичного. Самі тодішні вчені більше ніж хто були неучи, бо зовсім були далекі від досвіду. А до того цей республіканський лад бурси, ця сила-силенна молодих, дужих, здорових людей,—все це повинно було спонукати їх до діяльності зовсім поза їхньою шкільною наукою. Іноді погане харчування, іноді часті покарання голодом, іноді численні потреби, що виникали в свіжому, здоровому, міцному юнакові,—все це, з'єднавшись, породжувало в них ту заповзятливість, яка потім розвивалася на Запорожжі. Голодна бурса гасала вулицями Києва й примушувала всіх бути обачними. Перекупки, сидячи на базарі, завжди затуляли руками свої пироги, бублики, насіння гарбузове, як орлиці дітей своїх, коли тільки помічали де прохожого бурсака. Консул¹, що повинен був з обов'язку свого наглядати за підлеглими йому товаришами, мав такі страшні кишені в своїх шароварах, що міг умістити туди всю крамницю перекупки, яка б загавилась. Ці бурсаки становили зовсім окремих світ: до кола вищого, яке складалося з польських та руських дворян, їх не допускали. Сам воевода, Адам Кисіль², незважаючи на те, що він покровительствував академії, не вводив їх до вищого товариства і наказував тримати їх якнайсуворіше. А втім, настанова ця була зовсім зайва, бо ректор і професори-ченці не жаліли лози й канчуків, і часто ліктори³ з їх наказу шмагали своїх консулів так немилосердно, що ті кілька тижнів чухали свої шаровари. Багатьом з них це було зовсім нічого і здавалося мало чим міцнішим від доброї горілки з перцем; іншим нарешті дуже на-

¹ Консул — старший бурсак, який наглядав за своїми товаришами.

² Адам Кисіль — польський урядовець на Україні першої половини XVII століття.

³ Ліктори — помічники консула.

бридали такі безнастанні припарки, і вони тікали на Запорожжя, коли вміли знайти шлях та коли їх не перехоплювали на дорозі. Остап Бульба, хоч почав дуже старанно вчитися логіки і навіть богослов'я, ніяк не уникав неблаганних різок. Природна річ, що все це мусило якось вплинути на характер і надати йому твердості, якою завжди відзначалися козаки. Остапа вважали завжди одним з найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими в зухвалих витівках — обнести чужий садок чи город, та зате він був завжди одним з перших, що підходили під прапор заповзятливого бурсака, і ніколи, ні в якому разі, не виказував своїх товаришів. Ніякі канчуки й різки не могли примусити його це зробити. Він був суворий до інших спокус, крім війни та веселої гульні; принаймні ніколи майже про інше не думав. Він був прямодушний з рівними. Він був добрий у такій мірі, в якій тільки можна було бути з такою вдачею і в тодішній час. Його щиро зворушили сльози бідної матері, і тільки це його бентежило й примушувало задумливо схилити голову.

Менший брат його, Андрій, мав почуття трохи живіші і якось більш розвинені. Учився він охочіше і без напруження, з яким звичайно береться до науки важка й сильна вдача. Він був винахідливіший, ніж його брат; частіше бував верховодою в досить небезпечних витівках, і часом, з допомогою винахідливого розуму свого, вмів викручуватися від кари, тоді як брат його Остап, облишивши всяке старання, скидав з себе свитку й лягав долі, зовсім не думаючи про те, щоб просити помилування. Він теж кипів жадобою подвигу, але разом з тим душа його була приступна й для інших почуттів. Потреба кохання спалахнула в ньому гостро, коли він перейшов за вісімнадцять років. Жінка частіше почала уявлятися в гарячих мріях його; він, слухаючи філософські диспути, бачив її кожну мить, свіжу, чорнооку, ніжну. Перед ним без упину мелькали її сліпучо-білі, пругкі перса, ніжна, прекрасна, вся оголена рука; саме вбрання, що облипало її дівочі і разом могутні члени, дихало в мріях його якимсь несказаним любовою. Він старанно приховував від своїх товаришів ці пориви пристрасної юнацької душі, бо в тодішній вік соромно і безчесно було думати козакові про жінку й кохання, не скуштувавши битви. Взагалі за останні роки він рідше бував верховодою якої-небудь ватаги, але частіше блукав один де-небудь у безлюдному закутку Києва, затопленому у вишневих садах, серед низеньких будиночків, що принадно визирали на вулицю. Інколи він забирався й на вулицю аристократів, у теперішньому старому Києві, де жили малоросійські й польські дворяни, і де дома були побудовані з деякою вибагливістю. Одного разу, коли він загавився, майже наїхав на нього ридван якогось польського пана, і візник, з пристрашними вусами, що сидів на козлах, оперезав його досить старанно бичем. Молодий бурсак що скипів: з шаленою сміливістю ухопився він могутньою рукою своєю за задне колесо й спинив ридван. Та кучер, побоюючись прочухана, стьобнув

по конях, вони рвонули — і Андрій, на щастя, встигши одсмикнути руку, гепнувся на землю просто обличчям в болото. Надзвичайно дзвінкий і гармонійний сміх розлігся над ним. Він підвів очі й побачив коло вікна красуню, якої ще не бачив зроду: чорнооку й білу як сніг, осяяний вранішнім рум'янцем сонця. Вона сміялася від усієї душі, і сміх надавав блискучої сили її сліпучій красі. Він оторопів. Він дивився на неї, зовсім розгубившись, неухважно обтираючи з обличчя свого болото і ще більше замазуючись. Хто б вона була, ця красуня? Він хотів був дізнатися від двірні, що купою, в багатих убраннях, стояла за ворітьми, оточивши молодого бандуриста, який грав. Та двірня зняла сміх, побачивши його замазану пику, і не удостоїла його відповіддю. Нарешті він дізнався, що це була дочка ковенського воеводи, що прибув на якийсь час до Києва. Наступної ж ночі, з властивою тільки бурсакам зухвалістю, він проліз через частокіл до саду, виліз на дерево, що розкидалося гіллям аж на дах будинку; з дерева переліз він на дах і через димар каміна пробрався просто в опочивальню красуні, яка в той час сиділа перед свічкою й виймала з вух своїх дорогі сережки. Прекрасна полячка так злякалася, побачивши раптом перед собою незнайомого чоловіка, що не могла вимовити й слова; та коли примітила, що бурсак стояв, опустивши очі й не сміючи від ніяковості й ворухнути рукою, коли впізнала в ньому того самого, що гепнувся перед її очима на вулиці, сміх знову опанував її. До того ж в рисах Андрійових нічого не було страшного: він був дуже гарний із себе. Вона від душі сміялась і довго потішалася з нього. Красуня була легковажна, як полячка, але очі її, очі чудові, пронизливо-ясні, кидали погляд довгий, як постійність. Бурсак не міг поворухнути рукою і був зв'язаний, як у мішку, коли дочка воеводи сміливо підійшла до нього, наділа йому на голову свою блискучу діадему, почепила на губи йому сережки й накиннула на нього мереживну прозору шемізетку¹ з фестонами, гаптованими золотом. Вона чепурила його і робила з ним тисячу всяких дурощів, з розв'язністю дитини, якою відзначаються легковажні полячки і яка нагнала на бідного бурсака ще більше збентеження. Він являв собою кумедну фігуру, роззявивши рота й дивлячись нерухомо в її сліпучі очі. Стукіт, що почувся в цей час коло дверей, злякав її. Вона звеліла йому сховатися під ліжку і, як тільки тривога минула, вона гукнула свою покоївку, полонену татарку, і наказала їй обережно вивести його в сад і звідти вирядити через огорожу. Та цим разом бурсак наш не так щасливо перебрався через огорожу: сторож, прокинувшись, добре-таки вдарив його по ногах, а двірня, збігшись, довго лупцювала його вже на вулиці, поки бистрі ноги не врятували його. Після цього проходити повз будинок було дуже небезпечно, бо двірня у воеводи дуже численна. Він зустрів її ще раз у костьолі: вона помітила його і дуже

¹ Шемізетка — пелеринка, накидка.

мило усміхнулась, як давньому знайомому. Він бачив її мимохідь ще один раз, і після цього воевода ковенський незабаром виїхав, і замість прекрасної чорноокої полячки виглядало з вікон якесь товсте обличчя. Ось про що думав Андрій, звисивши голову і втупивши очі в гриву коня свого.

А тим часом степ давно вже взяв їх усіх в свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки самі козачі чорні шапки мелькали між її колоссям.

— Е, е, е! Що ж це ви, хлопці, так притихли? — сказав нарешті Бульба, вийшовши із своєї задуми. — Начебто якісь ченці! Ну, разом, всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки та закуримо, та пришпоримо коней, та помчимо так, щоб і птах не догнав нас!

І козакі, понагинавшись до коней, зникли в траві. Вже й чорних шапок стало не видно; самий тільки струмок полеглої трави показував слід їх бистрого гону.

Сонце виглянуло давно на розчищеному небі і живущим, теплодайним світлом своїм облило степ. Все, що смутного й сонного було на душі в козаків, вмить злетіло; серця їх стрепенулися, як птахи.

Степ що далі, то ставав прекрасніший. Тоді увесь південь, увесь той простір, що становить теперішню Новоросію, до самого Чорного моря, був зеленою, незайманою пустинею. Ніколи плуг не проходив по незмірних хвилях диких рослин. Самі тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, толочили їх. Нічого в природі не могло бути кращого за них. Уся поверхня землі являла собою зелено-золотий океан, по якому бризнули мільйони різних квітів. Крізь тонкі, високі стебла трави прозирали голубі, сині й лілові волошки; жовтий дрок вискакував дотори своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці налився в гушину. Біля тонкого їх коріння шмигали куріпки, витягши свої шиї. Повітря було сповнене тисячею всяких пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розпластавши свої крила і непорушно втупивши очі свої в траву. Крик табуна диких гусей, що сунув стороною, одгукувався бог знає в якому далекому озері. З трави здійснювалася мірними помахами чайка й розкішно купалася в синіх хвилях повітря. Он вона зникла у височині і тільки миготить одною чорною цяткою. Он вона перевернулася крильми і блиснула проти сонця. Хай вам чорт, степи, які ви гарні!

Наші подорожні на кілька хвилин тільки зупинялись на обід, причому загін з десяти козаків, що їхав з ними, злавив з коней, одв'язував дерев'яні баклажки з горілкою та тикви, вживані замість посуду. Їли тільки хліб з салом чи коржі, пили тільки по одній чарці, єдино щоб підкріпитися, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, і правила далі путь до вечора. Увечері весь степ зовсім змінявся. Весь барвистий простір його охоплювався останнім яскравим відблиском сонця

і поволі темнів, так що видно було, як тінь перебігала по ньому, і він став темно-зеленим; випари здіймалися густіше, кожна квітка, кожна травинка видихала амбру, і весь степ сповнювався пахощами. По небу блакитнувато-темному, наче велетенським пензлем, було наляпано широкі смуги з рожевого золота; зрідка білили клаптями легкі й прозорі хмарки, і найсвіжіший, чарівний, як морські хвилі, вітерець тихо гоїдався на верхівках трави і ледве торкався щік. Вся музика, що звучала вдень, стихала й замінялася іншою. Рябі ховрашки вилазили з нір своїх, ставали на задні лапки й висвистували на весь степ. Сюрчання коників чулося дужче. Часом чути було з якого-небудь самотнього озера крик лебедя, що сріблом відгукувався в повітрі. Подорожні, спинившись серед полів, вибирали ночівлю, розкладали багаття й ставили на нього казан, в якому варили собі куліш; пара здіймалась і скісно диміла на повітрі. Повечерявши, козаки лягали спати, пустивши по траві спутаних коней своїх. Вони розкидалися на свитках. Просто на них дивилися нічні зорі. Вони чули своїм вухом весь незчислений світ комах, яких повно було в траві, весь їх тріск, свист, стрекотіння; все це звучно лунало серед ночі, очищалося в свіжому повітрі і доходило до слуху гармонійним. А коли ж хто з них підводився і вставав на часинку, то йому видавався степ засіяним блискучими іскрами світляної черви. Іноді нічне небо в різних місцях освітлювалося далекою загравою від випалюваного по лугах та річках сухого очерету, і темний ключ лебедів, що летіли на північ, раптом освітлювався срібно-рожевим світлом, і тоді здавалося, ніби червоні хустки літали по темному небу.

Подорожні їхали без будь-яких пригод. Ніде не траплялися їм дерева; все той самий безмежний, вільний, прекрасний степ. Часом тільки збоку синіли верхівки далекого лісу, що тягся по берегах Дніпра. Один тільки раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла в далекій траві, сказавши: «Дивіться, дітки, он мчить татарин!» Маленька голівка з вусами втупила здаля просто в них вузенькі очі свої, понюхала повітря, як гончий пес, і, як сарна, зникла, побачивши, що козаків було тринадцять чоловік. «Ану, діти, спробуйте наздогнати татарина!.. І не пробуйте — довіку не спіймаєте: в нього кінь прудкіший за мого Чорта». Однак ж Бульба вжив застережних заходів, побоюючись схованої де-небудь засідки. Вони примчали до невеличкої річки, званої Татаркою, що вливається в Дніпро, кинулись у воду з кінями своїми і довго пливли нею, щоб приховати свій слід, і тоді вже, вибравшись на берег, вони їхали далі.

Через три дні після цього вони були вже недалеко від місця, що було предметом їхньої подорожі. В повітрі раптом похолодало; вони відчували близькість Дніпра. Он він виблискує вдалині й темною смугою відділився від обрію. Він віяв холодними хвилями й стелився ближче, ближче й нарешті охопив половину всієї поверхні землі. Це було те місце Дніпра, де він, доти запертий порогами, брав-таки своє й шумів, як море, розлив-

шись на волі; де кинуті в середину його острови витіснили його ще далі з берегів, і хвилі його сласили широко по землі, не натрапляючи ні на скелі, ні на гори. Козаки позлазили з коней своїх, зійшли на пором і через три години плавання були вже коло берегів острова Хортиці, де була тоді Січ, що так часто мінjala своє житло.

Купа людей сварилась на березі з перевізниками. Козаки підпружили коней. Тарас споважнів, затягнув на собі міцніше пояс і гордо провів рукою по вусах. Молоді сини його теж оглянули себе з ніг до голови з якимсь острахом і невиразним задоволенням, і всі разом в'їхали в передмістя, що було за півверсти від Січі. При в'їзді їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, які били в двадцяти п'яти кузнях, укритих дерном і викопаних у землі. Могутні кожум'яки сиділи під дашками ганків на вулиці й м'яли своїми дужими руками волячі шкури. Крамарі під ятками сиділи з купами кременів, кресалами й порохом. Вірменин порозвішував дорогі хустки. Татарин повертав на рожнах баранячі котки з тістом. Жид, виставивши вперед свою голову, цідив з бочки горілку. Та перший, хто трапився їм назустріч, це був запорожець, що спав на самій середині дороги, розкинувши руки й ноги. Тарас Бульба не міг не спинитися й не помилуватися з нього.

— Ач, як важно вивернувся! Ото яка пишна фігура! — казав він, спинивши коня.

Справді, це була картина досить смілива: запорожець, як лев, протягся на дорозі. Закинутий гордо чуб його захоплював на пів-аршина землі. Шаровари з червоного дорогого сукна були замазані дьогтем, щоб показати повну до них зневагу. Помилувавшись, Бульба пробирався далі тісною вулицею, що була захарашена майстровими, які тут-таки справляли ремесло своє, та людьми всіх націй, що наповнювали це передмістя Січі, яке було схоже на ярмарок і одягало й годувало Січ, що вміла тільки гуляти та палити з рушниць.

Нарешті вони минули передмістя й побачили кілька розкиданих куренів, укритих дерном або, по-татарському, повстю. Біля деяких були гармати. Ніде не видно було огорожі або тих низеньких будиночків з піддашшями на дерев'яних стовпчиках, що були в передмісті. Невеликий вал та засіка¹, що їх зовсім ніхто не охороняв, свідчили про страшенну безтурботність. Кілька дужих запорожців, лежачи з люльками в зубах на самій дорозі, подивилися на них досить байдуже і не рушили з місця. Тарас обережно проїхав з синами проміж них, сказавши: «Здорові були, панове!» — «Здорові були й ви!» — відповідали запорожці. Скрізь по всьому полю мальовничими купками рясніли люди. З смаглявих облич видно було, що всі вони були загартовані в битвах, зазнали всяких знегод. Так ось вона,

¹ Засіка — навалені купами дерева.

Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!

Подорожні виїхали на просторий майдан, де звичайно збиралася рада. На великій перекинутій бочці сидів запорожець без сорочки; він тримав її в руках і поволі зашивав на ній діри. Їм знову перегородила дорогу ціла юрба музик, в середині якої витанцьовував молодий запорожець, заломивши чортом свою шапку і піднявши руки. Він кричав тільки: «Шпаркіше грайте, музики! Не жалій, Хомо, горілки православним християнам!» І Хома, з підбитим оком, міряв без ліку кожному, хто приставав до гурту, по величезному кухлю. Коло молодого запорожця четверо ста-

рих виробляли досить дрібно своїми ногами, кидалися, як вихор, вбік, мало не на голову музикам, і раптом, присівши, неслися навпрямки й били круто й міцно своїми срібними підковами твердо вбиту землю. Земля глухо гула на всю околицю, і в повітрі далеко лунали гопаки й тропакі, вибивані дзвінками підковами чобіт. Та один жвавіше за всіх вигукував і летів слідом за іншими в танці. Чуприна маяла на вітрі, зовсім розхристані були дужі груди; теплий зимовий кожух був надітий у рукави, і піт градом лився з нього, як з відра.

— Та скинь хоч кожуха! — сказав нарешті Тарас. — Бачиш, як парить!

— Не можна! — гукав запорожець.

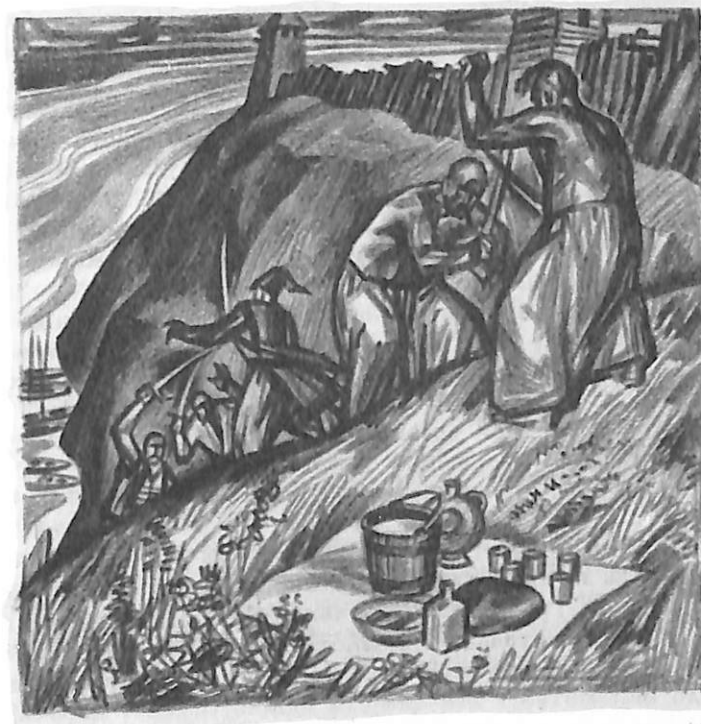
— А чого?

— Не можна; в мене вже така натура; що скину, те проп'ю.

А шапки вже давно не було на ньому, ні пояса на жупані, ні вишиваної хустки: все пішло, куди слід. Юрба росла; до танцюристів приставали інші, і не можна було бачити без внутрішнього зворушення, як усе вибивало танець, найвільніший, найнесамовітійший, який тільки бачив коли світ і який, за його могутніми творцями, названо козачком.

— Ех, якби не кінь! — гукнув Тарас: — пішов би, далєбі, пішов би сам у танець.

А тим часом у юрбі стали зустрічатися й поважні, шановані за заслуги всією Січчю, сиві, старі чуби, що не раз бували старшинами. Тарас незабаром зустрів безліч знайомих облич. Остап та Андрій тільки й чули привітання: «А, це ти, Печерице! Здоров, Козолупе!» — «Звідки бог несе тебе, Тарасе?» — «Ти як сюди зайшов, Долото?» — «Здоров, Кирдюго! Здоров, Густий! Чи думав я бачити тебе, Ремінь?» І витязі, що зібралися з усього розгульного світу східної Росії, цілувались один з одним, і тут почалися розпитування: «А як Касян? Як Бородавка? Як Колопер? Як Підситок?» І чув тільки на відповідь Тарас Бульба, що Бородавку повішено в Толопані, що з Колопера здерли шкіру під Кизикирменом, що Підситкову голову поселено в бочці і відіслано в самий Царгород. Похилив голову старий Бульба і в роздумі говорив: «Добрі були козаки!»

III

Уже з тиждень Тарас Бульба жив із синами своїми на Січі. Остап та Андрій мало цікавились військовою школою. Січ не любила утрудняти себе військовими вправами й гаяти час, юнацтво виховувалося й освічувалося в ній самим досвідом, в самому розпалі битв, які через те майже не припинялися. А в перервах козакам нудно було братися до вивчення якої-небудь дисципліни, крім хіба стрільби в ціль та зрідка кінних перегонів і гонитви за звіром по степах і лугах; весь інший час ішов на гульбу — ознака широкого розмаху душевної волі. Вся Січ становила собою незвичайне явище. Це було якесь безперервне бенкетування, бал, що почався галасливо і згубив кінець свій. Дехто ремісникував, інші держали крамнички й торгували; але більша частина гуляла з ранку

до вечора, якщо в кишенях бряжчала можливість і здобуте добро не перейшло ще в руки крамарів та шинкарів. Це загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче. Воно не було якимсь збіговищем гультяїв, що напивалися з горя, а було просто якимсь шаленим розгуллям веселощів. Кожен, приходячи сюди, забував і кидав усе, що доти його цікавило. Він, можна сказати, плював на своє минуле й безжурно віддавався волі й товариству таких же, як сам, гуляк, що не мали ні рідні, ні кутка, ні сім'ї, крім вільного неба й вічного бенкету душі своєї. Це створювало ту шалену веселість, що не могла б народитися ні з якого іншого джерела. Розповіді й балачки серед юрби, яка зібралася і ліниво відпочивала на землі, часто були такі смішні й дихали такою силою живого оповідання, що треба було мати всю холоднокрівну завнішність запорожця, щоб зберегти увесь час застиглий вираз обличчя, не моргнувши навіть вусом, — різка риса, якою відрізняється й досі від інших братів своїх південний росіянин. Веселість була п'яна, гомінка, але при всьому цьому то не був чорний шинок, де понуро-спотворюючими веселощами туманить себе людина; це було тісне коло шкільних товаришів. Різниця була тільки та, що замість сидіння за указкою й пошлх тлумачень учителя, вони вчиняли наскок на п'ятьох тисячах коней; замість луку, де грають у м'яча, у них були невартовані, відкриті кордони, з-за яких татарин витикав бистру свою голову і нерухомо, суворо дивився турок у зеленій чалмі своїй. Різниця та, що замість насильної волі, яка з'єднувала їх у школі, вони самі покинули батьків та матерів і повтікали з батьківських домівок; що тут були ті, в кого вже крутився коло шиї мотуз і хто замість блідної смерті побачив життя, — і життя в усьому розгулі; що тут були ті, хто з благородного звичаю не міг втримати в кишені своїй копійки; ще тут були ті, хто до цього часу червінця вважав за багатство, у кого, з ласки орендарів-жидів, кишені можна було вивернути, зовсім не боячись щось витрусити. Тут були всі бурсаки, що не витерпіли академічної лози і не винесли із школи жодної букви; та разом з ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон¹ і Римська республіка. Тут було багато тих офіцерів, які потім відзначалися в королівському війську; тут було безліч досвідчених партизанів, які мали благородне переконання мислити, що однаково, де воювати, аби тільки воювати, бо непристойно благородній людині бути без битви. Багато було й таких, які прийшли на Січ, аби потім сказати, що вони були на Січі і вже загартовані лицарі. Та кого тут не було? Ця чудна республіка була саме потребою того часу. Охочі до вояцького життя, до золотих кубків, пишної парчі, дукатів і реалів² повсякчас могли знайти собі тут роботу. Самі тільки обожателі жінок не могли знайти тут нічого, бо навіть на передмісті Січі не сміла показуватися жодна жінка.

¹ Цицерон — стародавній римський оратор і письменник.

² Дукати. Реали — золоті монети.

Остапові й Андрієві здалося надзвичайно дивним, що при них уже приходила на Січ сила-силенна народу, і хоч би хто-небудь спитав: звідки ці люди, хто вони і як їх звать. Вони приходили сюди, нібито повертались до своєї власної домівки, звідки тільки за годину перед тим вийшли. Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав:

— Здоров будь! Що, в Христа віруєш?

— Вірую! — відповідав прибулий.

— І в трійцю святу віруєш?

— Вірую!

— І до церкви ходиш?

— Ходжу!

— Ану, перехрестись!

Прибулий хрестився.

— Добре, — відповідав кошовий, — іди ж до котрого сам знаєш куреня.

На цьому й кінчалася вся церемонія. І вся Січ молилася в одній церкві й готова була боронити її до останньої краплі крові, хоч і чути не хотіла про піст та здержливість. Тільки спонукувані сильною корисливістю жиди, вірмени й татари насмілювалися жити й торгувати на передмісті, бо запорожці ніколи не любили торгуватися, а скільки рука вийняла з кишені грошей, стільки й платили. А втім, доля цих корисливих крамарів була дуже жалюгідна. Вони були схожі на тих, що селилися біля підніжжя Везувію, бо як тільки в запорожців не ставало грошей, то козаки розбивали їхні крамнички й брали завжди задарма. Січ складалася з понад шістьдесяти куренів, що дуже схожі були на окремі незалежні республіки, а ще більше були схожі на школу й бурсу дітей, які живуть на всьому готовому. Ніхто не про що не дбав і не тримав нічого при собі. Все було на руках у курінного отамана, що за це звичайно звався батьком. У нього були на руках гроші, одежа, весь харч, саламаха, каша і навіть паливо; йому віддавали гроші на схов. Часто виникала сварка між куренями. Тоді справа ту ж мить гроші на схов. Часто курені висипали на майдан і кулаками трошили один одного боки, поки один подужували нарешті й брали гору, а тоді починалася гульня. Отака була та Січ, що мала стільки принад для молодих людей.

Остап і Андрій кинулися з усією палкістю юнаків у це розгульне море й забули вмить і батьківську хату, і бурсу, і все, що хвилювало перше душу, і захопилися новим життям. Все цікавило їх: розгульні звичаї Січі й нескладна управа та закони, що здавалися їм іноді навіть занадто суворими в такій свавільній республіці. Коли козак прокрався, потяг якусь дрібничку, це вважалося вже ганьбою для всього козацтва: його, як безчесного, прив'язували до ганебного стовпа і клали коло нього кия, яким кожен, хто проходив, мусив ударити його, аж поки таким способом не забивали його на смерть. Того, хто не сплачував борг, приковували ланцюгом до гармати де й повинен був він сидіти доти, доки хто-небудь з това-

ришів вирішить викупити його, заплативши за нього борг. Але найбільше справила враження на Андрія страшна кара, визначена за смертовбивство. Тут-таки, при ньому, викопали яму, спустили туди живого убивця й на нього поставили труну з тілом ним убитого, а потім обох засипали землею. Довго потім вживався йому страшний обряд кари, і все уявлявся цей живцем засипаний чоловік разом із жахливою труною.

Скоро обидва молоді козаки здобули собі добре ім'я серед козаків. Часто разом з іншими товаришами свого куреня, а інколи й з усім куренем та з сусідніми куренями виступали вони в степи полювати на незліченну силу всяких степових птахів, оленів і кіз, або ж виходили на озера, річки і протоки, відведені за жеребком кожному куреневі, закидати неводи, сіті і тягти багаті тоні на харч всьому своєму куреню. Хоч і не було тут науки, на якій випробовується козак, але вони вже стали помітними серед інших молодих ширюю відвагою та тим, що їм щастило у всьому. Вправно і влучно стріляли в ціль, перепливали Дніпро проти течії — діло, за яке новака приймали урочисто в козацькі кола.

Але старий Тарас готував іншу для них діяльність. Йому не до душі було таке гуляще життя — справжнього діла хотів він. Він усе придумував, як би підняти Січ на відважне діло, де можна було б розгулятися як слід лицареві. Нарешті одного дня прийшов до кошового й сказав йому просто:

— Що, кошовий, час би погуляти запорожцям?

— Нема де погуляти, — відказав кошовий, вийнявши з рота маленьку люльку й сплюнувши набік.

— Як-то нема де? Можна піти на Туреччину чи на Татарву.

— Не можна ні в Туреччину, ні в Татарву, — відказав кошовий, узявши знов спокійно в рот свою люльку.

— Як не можна?

— Так. Ми обіцяли султанові мир.

— Та він же бусурмен: і бог, і святе письмо велить бити бусурменів.

— Не маємо права. Коли б не присягали ще нашою вірою, то, може, і можна було б; а тепер ні, не можна.

— Як же не можна? Як же ти кажеш: не маємо права? Ось у мене двоє синів, обидва молоді хлопці. Ще й рази ні той, ні той не був на війні, а ти кажеш, не маємо права; а ти кажеш, не треба йти запорожцям.

— Ну, не слід уже так.

— То, виходить, слід, щоб пропадала марно козацька сила, щоб чоловік загинув, як собака, без доброго діла, щоб ні вітчизні, ні всьому християнству не було від нього ніякої користі? То навіщо ж ми живемо, на якого біса ми живемо, розтлумач ти мені це. Ти людина розумна, тебе не дарма вибрали на кошового, розтлумач ти мені, навіщо ми живемо?

Кошовий не дав відповіді на це запитання. То був упертий козак. Він трохи помовчав і потім сказав:

— А війні все-таки не бути.

— То не бути війні? — спитав знову Тарас.

— Ні!

— То вже й думати про це годі?

— І думати про це годі.

— Стривай же ти, чортів крутій! — сказав собі Бульба: — ти в мене знатимеш! — І поклав тут-таки помститися кошовому.

Змовившись з тим та другим, запросив він усіх на випивку, і підпилі козаки, декілька чоловік, рушили просто на майдан, де стояли прив'язані до стовпа літаври, б'ючи у які, звичайно скликали на раду. Не знайшовши палиць, що були завжди в довбиша, схопили вони по поліну в руки і давай калатати ними. На вибивання перш за всіх прибіг довбиш, високий чоловік з одним тільки оком, незважаючи, однак, на те, страшенно заспанним.

— Хто смів бити в літаври? — закричав він.

— Цить! бери свої палиці та й бий, коли тобі велять! — відповіли підпилі старшини.

Довбиш ту ж мить витяг з кишені палиці, які він узяв з собою, дуже добре знаючи кінець таким пригодам. Літаври гримнули, — і незабаром на майдан, як джмелі, стали збиратися чорні купи запорожців. Усі зібрався в коло, і після третього вибивання показали нарешті старшини: кошовий з палицею в руці, ознакою його гідності, суддя з військовою печаткою, писар з каламарем і осавул з жезлом. Кошовий та старшини скинули шапки й поклонилися на всі боки козакам, що гордо стояли, взявшись руками в боки.

— Що значить цей збір? Чого хочете, панове? — сказав кошовий. Лайка та галас не дали йому говорити.

— Клади палицю! Клади, чортів сину, цю ж мить палицю! Не хочемо тебе більше! — гукали з юрби козаки.

Деякі з тверезих куренів хотіли, як здавалося, опиратись; та курені, і п'яні і тверезі, пішли навкулачки. Крик і галас став загальним.

Кошовий хотів був говорити, але, відчуваючи, що розлючена, свавільна юрба може за це прибити його на смерть, що майже завжди буває в таких випадках, уклонився низенько, поклав палицю і зник у юрбі.

— Звелите, панове, і нам покласти клейноди? — сказали суддя, писар та осавул і ладналися тут-таки покласти каламар, військову печатку й жезл.

— Ні, ви зоставайтеся! — закричали з юрби: — нам треба було тільки прогнати кошового, бо він баба, а нам чоловік потрібен за кошового.

— Кого ж ви оберете тепер за кошового? — сказали старшини.

— Кукубенка обрати! — кричала частина.

— Не хочемо Кукубенка! — кричала інша. — Рано йому, ще молоко на губах не обсохло!

— Шило нехай буде отаманом! — кричали одні. — Шила посадити за кошового!

— В спину тобі шило! — лаючись, кричала юрба. — Що він за козак, коли прокрався, сучий син, як татарин? До дідька в мішок п'яницю Шила!
 — Бородатого, Бородатого посадимо за кошового!
 — Не хочемо Бородатого! До нечистої матері Бородатого!
 — Кричіть Кирдюга! — шепнув Тарас Бульба декотрим.
 — Кирдюга! Кирдюга! — кричала юрба. — Бородатого! Кирдюга! Кирдюга! Шила! До дідька з Шилом! Кирдюга!
 Всі кандидати, почувши названими свої імена, зразу ж повиходили з юрби, щоб не дати ніякого приводу думати, ніби вони допомагали власною участю своєю у виборах.

— Кирдюга! Кирдюга! — лунало дужче за інші вигуки. — Бородатого! Заходилися доводити діло кулаками, і Кирдюг переміг.
 — Ідіть до Кирдюга! — загукали.
 Чоловік з десять козаків тут-таки вийшли з юрби; деякі з них ледве трималися на ногах, — до такої міри встигли набратися, — і рушили прямо до Кирдюга оповістити про його обрання.
 Кирдюг, хоч і дуже старий, але розумний козак, давно вже сидів у своєму курені, нібито ні про що й не відав, що діялося.
 — Що, панове, чого вам треба? — спитав він.
 — Іди, тебе обрали на кошового!..

— Змилуйтесь, панове! — сказав Кирдюг. — Де мені бути гідним такої честі! Де мені бути кошовим! Та в мене й розуму не вистачить займати таку посаду. Хіба нікого кращого не знайшлося на ціле військо?

— Іди ж, кажуть тобі! — кричали запорожці. Двоє з них схопили його під руки і, хоч як упирався він ногами, але таки притягли його нарешті на майдан, частуючи лайкою, підштовхуючи ззаду кулаками, стусанами та умовляючи: — Не огинайся ж, чортів сину! Приймай же честь, собако, коли тобі дають її!

Таким чином введено було Кирдюга в козацьке коло.

— Що, панове? — загукали на весь народ ті, що привели його. — Чи згодні ви, щоб цей козак був у нас за кошового?

— Всі згодні! — закричала юрба, і від крику довго гриміло все поле.

Один із старшин узяв палицю і підніс її новообраному кошовому. Кирдюга, за звичаєм, ту ж мить відмовився. Старшина підніс удруге. Кирдюг відмовився й вдруге, і потім уже, за третім разом, взяв палицю. Схвальний крик залунав по всій юрбі, і знов далеко загуло від козацького крику все поле. Тоді виступило з середини народу четверо найстаріших, сивоусих і сивочупринних козаків (занадто старих не було на Січі, бо ніхто із запорожців не вмирав своєю смертю) і, взявши кожен в руки землі, що на той час від недавнього дощу розмокла на болото, поклали її на голову йому. Мокра земля стекла з його голови, потекла по вусах і по щоках і все обличчя замазала йому болотом. Та Кирдюг стояв, не рухаючись з місця, і дякував козакам за виявлену честь.

Таким чином скінчилося галасливе обрання, якому не знати, чи були такі раді інші, як радий був Бульба: цим він відплатив попередньому кошовому; до того ж Кирдюг був давній його товариш і бував в одних з ним сухопутних і морських походах, поділяючи знегоди й труднощі бойового життя. Юрба розійшлася тут-таки святкувати обрання, і почалася гульня, якої ще досі не бачили Остап і Андрій. Горілчані шинки було розбито: мед, горілку й пиво забирали просто, без грошей; шинкарі були вже раді й тому, що самі лишилися цілі. Вся ніч минула в криках і піснях, що славили подвиги. І місяць, зійшовши, довго ще бачив юрби музик, які проходили по вулицях з бандурами, турбанами, круглими балалайками, та церковних співаків, яких держали на Січі співати в церкві та славити запорозькі діла. Нарешті хміль і втома почали хилити міцні голови. І видно було, як то там, то в іншій місці падав на землю козак. Там двоє товаришів, обнявшись, розчулившись і навіть заплакавши, валилися разом на землю. Там гуртом укладалася ціла купа; там мостився інший, як би найкраще лягти, і лягав просто на дерев'яну колоду. Останній, що був найміцніший, ще виводив якісь недоладні слова; нарешті й того підкосила хмільна сила, повалився й той. І заснула вся Січ.

IV

А другого дня Тарас Бульба вже радився з новим кошовим, як підняти запорожців на якесь діло. Кошовий був розумний і хитрий козак, знав і вздовж і впоперек запорожців, і спочатку сказав був: «Не можна присяги переступити, ніяк не можна». А потім, помовчавши, додав: «Нічого, можна; присяги ми не переступимо, а так дещо придумаємо. Нехай тільки збереться народ, та не те, що з мого наказу, а просто своєю охотою. Ви вже знаєте, як це зробити. А ми з старшинами ту ж мить і прибіжимо на майдан, ніби нічого не знаємо».

Не минуло й години після їхньої розмови, як уже вдарили в літаври. Знайшлися раптом і підпилі й нерозумні козаки. Мільйон козацьких ша-

пок висипав раптом на майдан. Знявся гомін: «Хто?.. Навіщо?.. Для якого діла били збір?» Ніхто не відповідав. Нарешті в тому і в другому кінці стало чути: «От пропадає марно козацька сила: нема війни!.. От старшини забайбачились зовсім, позапливали жиром очі! Немає, видно, правди на світі!» Інші козаки слухали спочатку, а тоді й самі стали казати: «А таки нема ніякої правди на світі!» Старшини, здавалось, були вражені такою мовою. Нарешті, кошовий вийшов наперед і мовив:

— Дозвольте, панове запорожці, слово казати!

— Кажі!

— Ось про те нині мова мовиться, панове добродійство, та ви, може, і самі краще це знаєте, що багато запорожців заборгувалися в шинки жидам і своїм братам стільки, що ніякий біс тепер і віри не йме. Далі знов-таки про те мова мовитиметься, що є багато таких хлопців, які ще і в очі не бачили, що таке війна, тоді як молодому козакові,— і самі знаєте, панове,— без війни не можна бути. Який і запорожець з нього, коли він ще й разу не бив бусурмена?

«Він добре говорить»,— подумав Бульба.

— Не думайте, проте, панове, щоб я казав це до того, щоб зламати мир: борони боже! Я тільки так це кажу. До того ж у нас храм божий, гріх сказати, що таке: ось скільки літ уже, як з ласки божої стоїть Січ, а досі не те вже, щоб зокола церква, а навіть образи без ніяких прикрас. Хоч би срібну ризу догадався хто їм викувати! Вони тільки те й дістали, що відписали в духівниці деякі козаки. Та й дар той був бідний, бо вони майже все пропили ще за життя свого. То я веду цю мову не до того, щоб почати війну з бусурменами: ми обіцяли султанові мир, і нам був би великий гріх, бо ми ж присягались по закону нашому.

— Що він плутає таке? — сказав про себе Бульба.

— Еге, то воно, бачите, панове, що війни не можна почати. Лицарська честь не велить. А за своїм малим розумом ось що я думаю: пустити з човнами самих молодих, нехай трохи поскубуть береги Натолії¹. Як гадаєте, панове?

— Веди, веди всіх! — загукала з усіх боків юрба.— За віру ми готові накласти головами!

Кошовий злякався; він зовсім не хотів піднімати всього Запорожжя: розірвати мир йому здавалося в цьому разі ділом несправедливим.

— Дозвольте, панове, ще одне слово сказати?

— Годі! — закричали запорожці,— кращого не скажеш!

— Коли так, то хай буде так. Я слуга вашої волі. Це ж річ відома, та і з писання знаємо, що голос народу — голос божий. Вже розумніш того не можна придумати, що весь народ придумав. Тільки ось що: вам відомо,

¹ Анатолія, тобто береги Малої Азії.

панове, що султан не залишить без кари те задоволення, яким потішається молодці. А ми тим часом були б напоготові, і сила в нас була б свіжа, і нікого б не побоялись. А як підемо всі, то й татарва може напасти: вони, турецькі собаки, в очі не кинуться і до господаря в хату не насміяються прийти, а ззаду вкусять за п'яти, та й боляче вкусять. Та як уже пішло на те, щоб казати правду, то в нас і човнів нема такого запасу, та й пороху не намелено стільки, щоб можна було всім рушати. А я чого ж, я радий: я слуга вашої волі!

Хитрий отаман замовк. Купи почали перемовлятися, курінні отамани радитися; п'яних, на щастя, було небагато, і тому вирішили послухати розумної ради.

Зразу ж рушило кілька чоловік на той берег Дніпра до військової скарбниці, де, в неприступних схованках, під водою та в комишах, зберігалася військова казна і частина здобутої у ворога зброї. Інші всі кинулися до човнів оглядати їх та споряджати в дорогу. Вмить юрба народу вкрила берег. Кілька теслярів прийшли з сокирами в руках. Старі, засмагли, широкоплечі, міцноногі запорожці, з сивиною у вусах і чорновусі, підкачавши шаровари, стояли по коліна у воді й стягали човни міцним канатом з берега. Інші тягали готові сухі колоди і всяке дерево. Там обшивали дошками човен; там, перевернувши його догори дном, конопатили й смолили; там прив'язували до боків деяких човнів, за козацьким звичаєм, в'язки довгого очерету, щоб не затопило човнів морською хвилею; там, далі по всьому узбережжю порозкладали багаття й варили в мідних казанах смолу, щоб заливати судна. Бувалі та старі навчали молодих. Стукіт і робочий гомін здіймався навколо; весь коливався й рухався живий берег.

В цей час великий пором почав причалювати до берега. Купа людей, що стояла на ньому, ще здаля махала руками. То були козаки в обірваних свитках. Недоладне вбрання — в багатьох нічого не було, крім сорочки та коротенької люльки в зубах — свідчило, що вони або тільки-но втекли від якогось лиха, або ж так загулялися, що прогуляли все, що було на тілі. З-поміж них вийшов і став попереду присадкуватий, плечистий козак років п'ятдесяти. Він кричав і махав рукою дужче за всіх; та за стуком і криками тих, що працювали, не було чути його слів.

— А з чим приїхали? — спитав кошовий, коли пором причалив до берега.

Усі, що працювали, припинивши роботу й піднявши сокири та долота, перестали стукати і дивилися, чекаючи.

— З бідою! — кричав з порома присадкуватий козак.

— З якою?

— Дозвольте, панове запорожці, слово казати?

— Кажі!

— Чи, може, хочете зібрати раду?

— Кажи, ми всі тут.
Увесь люд стовпився в одну купу.
— А ви хіба нічого не чули про те, що діється на Гетьманщині?
— А що? — промовив один з курінних отаманів.
— Е! що? Видно, вам татарин заткнув клейтухом вуха, що ви нічого не чули.
— Та кажи ж, що там діється?
— А те діється, що й родилися, і хрестилися, а не бачили такого.
— Та кажи нам, що діється, сучий сину! — закричав один з юрби, як видно, втративши терпець.
— Такий час тепер настав, що вже церкви святі тепер не наші.
— Як не наші?
— Тепер у жидів вони в оренді. Якщо жидові наперед не заплатиш, то й обідні не можна правити.
— Та що ти верзеш?
— І коли розсучий жид не покладе значка нечистою своєю рукою на святій пасці, то й паски святити не можна.
— Бреше він, пани-браття, не може того бути, щоб нечистий жид та клав значок на святую паску!
— Слушайте!.. ще не те розкажу: і ксьондзи їздять тепер по всій Україні в таратайках. Та не те лихо, що в таратайках, а те лихо, що запрягають уже не коней, а просто православних християн. Слушайте! ще не те розкажу: уже, кажуть, жидівки шиють собі спідниці з попівських риз. Он які діла ведуться на Україні, панове! А ви тут сидите на Запорожжі та гуляєте, та, видно, татарин такого нагнав вам страху, що у вас уже ні очей, ні вух — нічого нема, і ви не чуєте, що діється в світі.
— Стривай, стривай! — перебив кошовий, що досі стояв, втупивши очі в землю, як і всі запорожці, які у важливих справах ніколи не віддавалися першому пориву, а мовчали, і тим часом нишком збирали грізну силу обурення. — Стривай! і я скажу слово. А що ж ви, — так би й отак побив чорт вашого батька! — що ж ви робили самі? Хіба ж у вас шабель не було, чи що? Як же ви дозволили таке беззаконство?
— Е, як дозволили таке беззаконня! А спробували б ви, коли п'ятдесят тисяч було самих ляхів, та й — ніде правди діти — були теж собаки й поміж наших, уже пристали до їхньої віри.
— А гетьман ваш, а полковники що робили?
— Наробили полковники такого діла, що не приведи боже і нам нікому.
— Як?
— А так, що тепер гетьман, засмажений у мідному бику, лежить у Варшаві, а полковничі руки та голови розвозять по ярмарках на показ усьому народові. Ось чого наробили полковники!
Сколихнулась уся юрба. Спочатку на мить пробігла по всьому березі

мовчанка, подібно до того, як буває перед лютою бурею, а тоді враз знявся гомін і весь заговорив берег.

— Як, щоб жиди держали в оренді християнські церкви? Щоб ксьондзи запрягали в голоблі православних християн? Як, щоб дозволити такі муки на руській землі від проклятих недовірок? Щоб отаке чинили з полковниками і гетьманом? Та не буде ж цього, не буде!

Такі слова перелітали з кінця в кінець. Загомоніли запорожці й відчули свою силу. Тут уже не було хвилювань легковажного народу: хвилювалися все характери тяжкі й міцні, що не скоро розпалювались, але, розпалившись, уперто й довго зберігали в собі внутрішній жар.

— Перевішати всю жидову! — пролунало з юрби. — Нехай же не шиють з попівських риз спідниць своїм жидівкам! Нехай же не ставлять значків на святих пасках! Перетопити їх всіх, поганців, у Дніпрі!

Слова ці, сказані кимсь із юрби, пролетіли блискавкою по всіх головах, і юрба ринула на передмістя, щоб перерізати всіх жидів.

Бідні сини Ізраїлю, втративши весь свій і без того слабкий дух, ховалися в порожніх горілчаних бочках, у печачах і навіть залізли під спідниці своїх жидівок; та козаки скрізь їх знаходили.

— Ясновельможні пани! — кричав один, довготелесий і високий, як тичка, жид, висунувши з купи своїх товаришів жалюгідну свою пику, спотворену страхом. — Ясновельможні пани! Слово тільки дайте нам сказати, одне слово! Ми таке сповістимо вам, чого ще ніколи не чули, таке важливе, що й не можна сказати, яке важливе.

— Ну, нехай скажуть, — промовив Бульба, що завжди любив вислухати обвинуваченого.

— Ясні пани, — промовив жид. — Таких панів ще ніколи не бачено. Йй-богу, ніколи! Таких добрих, хороших і хоробрих не було ще на світі!.. — Голос його завмирав і тремтів від страху. — Як можна, щоб ми думали про запорожців що-небудь негарне! Ті зовсім не наші, ті, що орендують на Україні! Йй-богу, не наші! То зовсім не жиди: то чортзна-що. То таке, що тільки поплювати на нього та й кинути. Ось і вони скажуть те саме. Правда ж, Шльома, або ти, Шмулю?

— Йй-богу, правда! — відповіли з натовпу Шльома і Шмуль у подертих ярмулках, обидва білі, як глина.

— Ми ніколи ще, — провадив далі високий жид, — не змовлялися з ворогом. А католиків ми й знати не хочемо: хай їм чорт присниться! Ми з запорожцями як брати рідні...

— Як? щоб запорожці були з вами брати? — промовив один з юрби. — Не діждете, прокляті жиди! В Дніпро їх, панове! Всіх потопити, поганців!

Ці слова були сигналом. Жидів розхапали по руках і почали жбурляти у хвилі. Жалібний крик розлігся з усіх боків, але суворі запорожці тільки

сміялися, бачачи, як жидівські ноги у черевиках та панчохах метлялися в повітрі. Сердешний промовець, що накликав сам на свою шию лихо, вискочив з каптана, за який були його схопили, в самому строкатому і вузькому камзолі, схопив за ноги Бульбу і жалібним голосом благав:

— Великий пане, ясновельможний пане! я знав і брата вашого, покійного Дороша! Був вояка — окраса всього лицарства. Я йому вісімсот цехінів¹ дав, коли треба було викупитися з полону у турків.

— Ти знав брата? — спитав Тарас.

Цехіни — золоті монети.

— Йй-богу, знав! Великодушний був пан.

— А як тебе звати?

— Янкель.

— Добре, — сказав Тарас і потім, подумавши, звернувся до козаків і промовив так: — Жида буде завжди час повісити, коли треба, а на сьогодні віддайте його мені. — Сказавши це, Тарас повів його до свого обозу, біля якого стояли козаки його. — Ну, лизь під воза, лежи там і не ворущись; а ви, браття, не випускайте жида.

Сказавши це, він подався на майдан, бо давно вже збиралась туди вся юрба. Всі кинули вмить берег та спорядження човнів, бо малося йти тепер

у сухопутний, а не в морський похід, і не судна та козацькі чайки,¹ — потрібні були вози й коні. Тепер уже всі хотіли в похід, і старі й молоді; всі, за радою всієї старшини, курінних, кошового і з волі всього запорозького війська поклали йти просто на Польщу, помститися за все зло й наругу над вірою й козацькою славою, набрати здобичі з міст, запалити пожежу по селах та хлібах і пустити далеко по степу про себе славу. Все тут-таки оперізувалось і озброювалось. Кошовий виріс на цілий аршин. Це вже не був той несміливий виконавець легковажних бажань вільного люду; це був необмежений повелитель. Це був деспот, що вмів тільки наказувати. Усі свавільні і розгульні лицарі струнко стояли в лавах, шанобливо похиливши голови, не сміючи звести очей, коли кошовий роздавав накази; роздавав він їх тихо, не викрикуючи, не кваплячись, а повільно, як старий і добре досвідчений у ділі козак, що не вперше здійснював розумно задумані починання.

— Обдивіться, обдивіться гарненько всі! — так казав він. — Посправляйте вози й мазниці, випробуйте зброю. Не набирайте багато з собою одежі: по сорочці та по двоє шароварів на козака, та по горщику саламахи й товченого проса — більше щоб і не було ні в кого! Про запас буде на возах усе, що треба. По парі коней щоб було в кожного козака. Та пар з двісті взяти волів, бо на переправах і багнистих місцях потрібні будуть воли. Та ладу додержуйте, панове, найбільше. Я знаю, є поміж вас такі, що тільки бог пошле яку здобич, давай ту ж мить дерти китаюку та дорогі оксамити собі на онучі. Киньте таку чортову звичку, геть кидайте всяке спідниччя, беріть саму тільки зброю, коли трапиться добра, та червінці чи срібло, бо то річ укладиста і знадобиться у всякому випадку. Та ось вам, панове, наперед кажу: коли хто в поході нап'ється, то ніякого нема на нього суду. Як собаку, звелю його присмикнути до обозу, хто б він не був, хоч би й найдоблесніший козак з усього війська. Як собаку, буде застрелено його на місці й кинуте без похорону на клювання птахам, бо п'яниця в поході не заслуговує християнського похорону. Молоді, слухайтеся в усьому старих! Якщо черкне куля, чи дряпне шабля по голові або по чому іншому, не надавайте великої ваги такому ділу. Розмішайте заряд пороху в чарці сивухи, духом випийте, і все минеться — не буде й гарячки; а на рану, якщо вона не дуже велика, прикладіть просто землі, змісивши її перше слиною на долоні, то й присохне рана. Ну ж бо, до діла, до діла, хлопці, та не хапаючись, гарненько беріться до діла!

Так казав кошовий, і тільки-но скінчив він мову свою, всі козаки взяли ту ж мить до діла. Вся Січ витверезилася, і ніде не можна було знайти жодного п'яного, начебто їх не було ніколи між козаками... Ті лагодили обіддя коліс та міняли осі у возах; ті зносили на вози мішки з про-

¹ Чайки — човни.

віантом, на інші звалювали зброю; ті приганяли коней та волів. З усіх боків лунали тупіт коней, пробна стрілянина з рушниць, брязкіт шабель, бичаче ревіння, рипіння возів, що їх повертали, гомін і голосний крик та нокання. І незабаром далеко-далеко витягся козацький табір по всьому полю. І багато довелося б бігти тому, хто схотів би пробігти відстань від голови до хвоста його. В дерев'яній невеличкій церкві правив священник молебень, покропив усіх святою водою; всі цілували хрест. Коли рушив табір і потягся з Січі, всі запорожці повернули голови назад.

— Прощай, наша мати! — сказали всі майже в одно слово, — нехай же тебе боронить бог від усякого нещастя!

Проїжджаючи через передмістя, Тарас Бульба побачив, що жидок його, Янкель, уже поставив якусь ятку з дашком і продавав кремні, протички, порох та всяке військовоє начиння, потрібне на дорогу, навіть калачі й хліб. «Який чортів жид!» — подумав про себе Тарас і, під'їхавши до нього на коні, сказав:

— Дурню, чого ти тут сидиш? Хіба хочеш, щоб тебе застрелили, як горобця?

Янкель у відповідь на це підійшов до нього ближче і, зробивши знак обома руками, начебто хотів повідомити про щось таємниче, сказав:

— Нехай пан тільки мовчить та нікому не каже: між козацькими возами є один мій віз; я везу всякий потрібний запас для козаків і по дорозі поставлятиму всякий харч за таку дешеву ціну, за яку ще жоден жид не продавав. Йй-богу, так; йй-богу, так.

Знизав плечима Тарас Бульба, подивувався з меткої жидівської натури і від'їхав до табору.

V

Незабаром весь польський південний захід став жертвою страху. Скрізь пройшли чутки: «Запорожці!.. показалися запорожці!..» Все, що могло рятуватись, рятувалося. Все знімалося з місця й розбігалося за звичаєм того безладного, безтурботного віку, коли не зводили ані фортець, ані замків, а як попало ставила на час солом'яне житло своє людина, міркуючи: «Не витратити ж на хату працю й гроші, коли й без того її знесе татарський наскок!» Усе сполошилося: хто міняв воли і плуга на коня та рушницю і вирушав у полки; хто ховався, женучи худобу й забираючи, що тільки можна було забрати. Траплялись інколи дорогою й такі, що зустрічали збройною рукою гостей, але більше було таких, які тікали задалегідь. Усі знали, що тяжко мати справу з цією загартованою

постійними війнами юрбою, відомою під назвою запорозького війська, яке і в свавільному безладді своєму зберігало лад, обміркований для часу битви. Кінні їхали, не обтяжуючи й не підганяючи коней, піші йшли тверезо за возами, і весь табір посувався тільки ночами, відпочиваючи вдень і вибираючи для того пустирі, незаселені місця та ліси, яких було тоді ще багато. Засилано було наперед лазутчиків та розвідувачів дізнатися й вивідувати, де, що й як. І часто в тих місцях, де найменше могли сподіватися їх, вони з'являлися раптом,— і все тоді прощалося з життям. Пожежі охоплювали села; худобу й коней, яких не гнали з військом, вбивали тут-таки на місці. Здавалося, більше бенкетували вони, ніж здійснювали похід свій. Дибом стало б нині волосся від тих страшних знаків лютості напівдикой доби, які рознесли скрізь запорожці. Повбивані немовлята, відрізані груди в жінок, здерта шкіра з ніг по коліна у випущених на волю,— одно слово, повною мірою сплачували козаки колишні борги. Прелат¹ одного монастиря, почувши про наближення їх, прислав від себе двох ченців сказати, що вони не так поведуться як слід; що між запорожцями й урядом стоїть згода; що вони порушують свій обов'язок щодо короля, а разом з тим і всяке народне право.

— Скажи єпископові від мене й від усіх запорожців,— сказав кошовий,— щоб він нічого не боявся. Це козаки ще тільки запалюють та розкурюють свої люльки.

І незабаром величезне абатство оповилося нищівним полум'ям, і коло-сальні готичні вікна його суворо дивились крізь розбурхані хвилі вогню. Юрби ченців, жидів, жінок, тікаючи, раптом заповнили ті міста, де була хоч якась надія на гарнізон та міське рушення². Запізніла допомога з невеликих полків, яку часом вислав уряд, або не могла знайти їх, або ж лякала й повертала при першій сутичці і втікала на бистрих конях своїх. Траплялося, що багато воєначальників королівських, які перемагали досі в попередніх битвах, зважувалися, об'єднавши свої сили, стати грудьми проти запорожців. І ось тут найбільше випробовували себе молоді козаки, що цуралися грабіжництва, користі й безсилового ворога, а пали бажанням показати себе перед старими, позмагатися сам на сам з метким і чванливим ляхом, який красувався на гордовитому коні, в опанчі з відкидними рукавами, що літали на вітрі. Потішна була наука. Багато вже вони здобули собі кінської збруї, дорогих шабель та рушниць. За один місяць змужніли й зовсім переродилися тільки-но оперені пташата й стали мужами. Риси обличчя їх, в яких досі видно було якусь юнацьку лагідність, стали тепер грізні й сильні. А старому Тарасові любо було бачити, як обидва сини його були серед перших. Остапові, здавалося, на віку судилася бойова

¹ Прелат — високий духовний сановник у католицькій церкві.

² Рушення — ополчення.

путь і трудна наука вершити воєнні справи. Ні разу не розгубившись і не збентежившись ні в якій пригоді, з спокоєм, майже неприродним для двадцятидвохрічного, він в одну мить міг виміряти всю небезпеку і всі обставини діла, тут же міг дібрати способу, як уникнути її; але уникнути задля того, щоб потім певніше подолати її. Вже випробуваною певністю стали тепер відзначатися його рухи, і в них не могли бути не помічені нахили майбутнього ватажка. Сила почувалася в його тілі, і лицарські його якості вже набрали широкої сили якостей лева.

— О! та з цього буде колись добрий полковник! — казав старий Тарас. — Їй-право, буде добрий полковник, та ще такий, що й батька за пояс заткне!

Андрій весь поринув у чарівну музику куль і мечів. Він не знав, що то значить обмірковувати, чи розраховувати, чи виміряти заздалегідь свою й чужу силу. Шалену насолоду й захват вбачав він у битві: щось бенкетне ввижалося йому в ті хвилини, коли розпалиться в людини голова, в очах усе миготить і сплутується, летять голови, з громом падають на землю коні, а він мчить, як п'яний, серед свисту куль, серед шабельного блиску і завдає всім удари, і не чує завданих йому. Не раз дивувався батько і Андрієві, бачачи, як він, спонукуваний самим тільки гарячим захватом, кидався на те, на що ніколи не зважився б спокійний і розумний, та одним шаленим натиском своїм чинив такі чудеса, з яких не могли не здивуватися бувалі в боях. Дивувався старий Тарас і казав:

— І це добрий — враг би не взяв його! — вояка! Не Остап, а добрий, добрий теж вояка!

Військо вирішило йти просто на місто Дубно, де, як ходили чутки, було багато скарбу й багатих обивателів. За півтори доби похід було завершено, і запорожці з'явилися перед містом. Жителі вирішили оборонятися до останніх сил і змоги і воліли вмерти на майданах та вулицях перед своїми порогами, ніж пустити ворога в доми. Високий земляний вал оточував місто; де вал був нижчий, там висувався мур або дім, що правив за батарею, або, нарешті, дубовий частокіл. Гарнізон був сильний і чуввав важливість свого діла. Запорожці завзято були полізли на вал, та їх зустріли сильною картеччю. Міщани й міські обивателі, як видно, теж не хотіли бути без діла і стояли купою на міському валу. В очах їх можна було читати одчайдушний опір; навіть жінки вирішили взяти участь, і на голови запорожцям полетіло каміння, бочки, горшки, гарячий вар і, нарешті, мішки піску, що сліпив їм очі. Запорожці не любили мати діло з фортецями, вести облоги була не їхня справа. Кошовий звелів відступити і сказав:

— Нічого, пани-браття, ми відступимо. Та хай буду я поганий татарин, а не християнин, коли ми випустимо їх хоч одного з міста! Нехай вони всі виздыхають, як собаки, з голоду!

Військо, відступивши, облягло все місто і знічев'я заходилося спусто-

шувати околиці, випалюючи навколишні села, скирти немолоченого хліба та напускаючи табуни коней на ниви, ще не зачеплені серпом, де, як навмисно, хвилювалось повне колосся, плід незвичайного врожаю, який щедро винагородив у ту пору всіх хліборобів. З жахом бачили з міста, як знищувалися засоби їх існування. А тим часом запорожці, встановивши круг усього міста двома рядами свої вози, розташувалися так само, як і на Січі, куренями, курили свої люльки, мінялися здобутою зброєю, грали в довгої лози, в чіт чи лишку й поглядали з убивчим спокоєм на місто. Вночі розпалювали багаття. Кашовари варили в кожному курені кашу у величезних мідних казанах. Коло вогнів, що горіли цілу ніч, стояла безсонна варта. Та скоро запорожці почали потроху нудитися від бездіяльності й особливо тривалої тверезості, не зв'язаної ні з яким ділом. Кошовий звелів подвоїти навіть порцію горілки, що іноді водилося у війську, коли не було важких подвигів і переходів. Молодим, і особливо синам Тараса Бульби, не подобалося таке життя. Андрій помітно нудьгував.

— Нерозумна голово, — казав йому Тарас. — Терпи, козаче, — отаманом будеш! Не той ще добрий вояка, хто не втратив духу у важливій ділі, а той добрий вояка, хто й без діла не занудьгує, хто все витерпить, і хоч ти йому що хоч, а він все-таки доскочить свого.

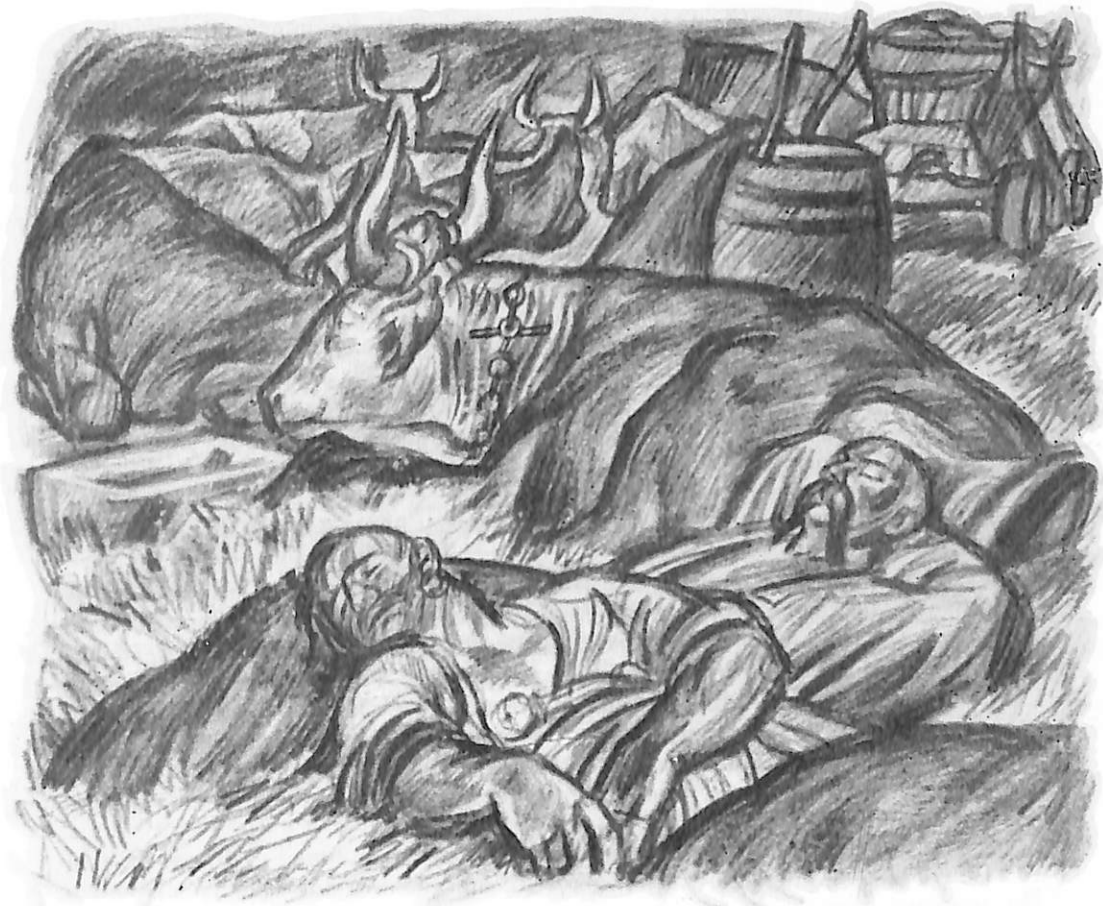
Та не зійтися палкому юнакові із старим чоловіком. Інша натура в обох, й іншими очима дивляться вони на те саме діло.

А тим часом наспів Тарасів полк, приведений Товкачем; з ним було ще два осавули, писар та інша полкова старшина; всіх козаків набралось понад чотири тисячі. Було між ними чимало й охочекомонних, що самі піднялися своєю волею, без ніякого заклику, як тільки почули, в чім річ. Осавули привезли синам Тарасовим благословення від старої матері і кожному по кипарисовому образку з Межигірського київського монастиря. Наділи на себе святі образки обидва брати й мимохідь задумалися, пригадавши стару матір. Що то пророкує їм і каже це благословення? Чи благословення на перемогу над ворогом і потім веселе повернення у вітчизну із здобиччю й славою на вічні пісні бандуристам, чи?.. Та невідоме майбутнє, і стоїть воно перед людиною, подібно до осіннього туману, що здійнявся з болота. Несамовито шугають в ньому вгору і вниз, черкаючи крилами, птахи, не пізнаючи у вічі одне одного: голубка — не бачачи яструба, яструб — не бачачи голубки, і ніхто не знає, як далеко літає він від своєї загибелі...

Остап уже взявся до свого діла і давно пішов до куренів. А Андрій, сам не знаючи чого, чуввав якусь задуху в серці. Вже козаки скінчили свою вечерю, вечір давно згас; липнева чудова ніч обняла повітря; та він не йшов до куренів, не лягав спати і дивився мимоволі на всю картину, що була перед ним. На небі незчисленно мерехтіли тонким і гострим блиском зорі. Поле далеко було вкриті розкиданими по ньому возами з причепленими

мазницями, облитими дьогтем, і з усяким добром та провіантом, набраним у ворога. Біля возів, під возами і далеко від возів — скрізь було видно, як розкидалися на траві запорожці. Усі вони спали в мальовничих позах: хто підмостивши собі під голову кулю, хто шапку, хто використавши просто бік свого товариша. Шаблю, рушницю-самопал, коротку люльку з мідними бляхами, залізними протичками й кресалом мав при собі кожен козак. Важкі воли лежали, підібгавши під себе ноги, великими білуватими масами й здавалися здаля сірими каменями, розкиданими по спадині поля. Звідусіль із трави вже стало здійматися густе хропіння сонного вояцтва, а на нього відгукувалися з поля дзвінким іржанням жеребці, лютуючи на

свої спутані ноги. А тим часом величне й грізне домішалося до краси липневої ночі. То були заграви догоряючих вдалині околиць. В одному місці полум'я спокійно й велично стелилося по небу; в іншому, зустрівши щось горюче і враз вихопившись вихором, воно свистіло й летіло вгору під самі зорі, і відірвані клапті його гасли під найдальшими небесами. Там обгорілий чорний монастир, як суворий картезіанський чернець, стояв грізно, виявляючи при кожному відблиску похмуру свою величність. Там горів монастирський сад. Здавалося, чути було, як сичали дерева, обвиваючись димом, і коли вибивався вогонь, він раптом освітлював фосфоричним, лілово-вогненним світлом спілі грона слив або обертав у червоне

золото груші, що жовтіли то там, то там, і тут же серед них чорніло, висячи на стіні будинку чи на суку дерева, тіло бідного жида або ченця, що гинуло разом з будинком в огні. Над огнем кружляли віддалік птахи, здаючись купою темних дрібних хрестиків на вогненному полі. Обложене місто, здавалося, заснуло. Шпилі, і дахи, і частокіл, і мури його тихо спалахували відблисками далеких пожарищ. Андрій обійшов козацькі ряди. Багаття, біля яких сиділа варта, здавалося, от-от погаснуть, і сама сторожа спала, закусивши соломахи та галушок на весь козацький апетит. Він подивувався з такої безтурботності, подумавши: «Добре, що нема близько ніякого сильного ворога і нема кого боятися». Нарешті і сам підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць, підклавши собі під голову закладені назад руки; але не міг заснути й довго дивився на небо. Воно все було відкрите перед ним; чисто й прозоро було в повітрі. Скупчення зірок, що утворювало Чумацький Шлях і навскіс поясом переходило по небу, все було залите світлом. Часом Андрій ніби впадав у забуття, і якийсь легкий туман дрімоти затуляв на мить перед ним небо, а потім воно знов прояснювалось і ставало видне.

В цей час, здавалося йому, майнув перед ним якийсь чудний образ людського обличчя. Думаючи, що це були звичайні чари сну, які ту ж мить розвіються, він розплющив дужче очі свої й побачив, що до нього справді нахилилося якесь виснажене, висохле обличчя й дивилося просто йому в очі. Довге і чорне, як вугіль, волосся, непричесане, розпатлане, вилазило з-під темного, накинутаго на голову покривала. І чудний блиск погляду, і мертвотна смаглисть обличчя, що виступало гострими рисами, примушувало скоріше думати, що це був привид. Він схопився мимохіть рукою за пищаль і промовив майже судорожно:

— Хто ти? Коли дух нечистий, згинь з очей; коли жива людина, не час для жартів, — уб'ю з одного прицілу.

У відповідь на це привид приставив палець до губів, і, здавалося, благав мовчати. Андрій опустил руку і став придивлятись до нього пильніше. По довгому волоссю, шиї і півголих смаглявих грудях упізнав він жінку. Та вона була не тутешня уродженка. Все обличчя її було смагляве, змарніле від недуги; широкі вилиці дуже виступали над опалими під ними щокми; вузькі очі підіймалися дугастим розрізом догори, і що більше він вдивлявся в риси її, то більше впізнавав у них щось знайоме. Нарешті він не витерпів, щоб не спитати:

— Скажи, хто ти? Мені здається, нібито я знав тебе чи бачив десь?

— Два роки тому в Києві.

— Два роки тому... в Києві... — повторив Андрій, намагаючись перебрати все, що лишилося в його пам'яті від колишнього бурсацького життя. Він подивився ще раз на неї пильно і раптом скрикнув на весь голос: — Ти — татарка! служниця панночки, воеводиної дочки!..

— Цсс! — промовила татарка, склавши благально руки, тремтячи всім тілом і обернувши разом з тим голову назад, щоб бачити, чи не прокинувся хто від такого сильного вигуку Андрія.

— Скажи, скажи, чого, як ти тут? — говорив Андрій, майже задихаючись, шепотом, що уривався кожною мить від внутрішнього хвилювання. — Де панночка? Жива ще вона?

— Вона тут, у місті.

— У місті? — промовив він, мало знову не скрикнувши, і відчув, що вся кров раптом прилила до серця. — Чого ж вона в місті?

— Того, що сам старий пан у місті. Він уже півтора року, як сидить воеводою в Дубні.

— Що ж вона, замужем? Та кажи ж бо, — яка ти чудна! що вона тепер?..

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?..

— Ні в кого з міських мешканців нема вже давно шматка хліба, всі давно їдять саму землю.

Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом із запорожцями. Вона сказала мені: «Іди, скажи лицареві: якщо він пам'ятає мене, щоб прийшов до мене; а не пам'ятає — щоб дав тобі шматок хліба для старої моєї матері, бо я не хочу бачити, як при мені помре мати. Нехай краще я перша, а вона після мене. Проси і хапай його за коліна й ноги. У нього теж є стара мати, — щоб ради неї дав хліба!»

Багато всяких почуттів збудилося й спалахнуло в молодих грудях козака.

— Але як же ти тут? Як ти прийшла?

— Підземним ходом.

— Хіба є підземний хід?

— Є.

— Де?

— Ти не зрадиш, лицарю?

— Присягаюся хрестом святим!

— Треба спуститись у яр і перейти потік, там, де очерет.

— І виходить у саме місто?

— Просто до міського монастиря.

— Ходім, ходім зараз!

— Але, ради Христа й святої Марії, шматок хліба!

— Гаразд, буде. Стій тут, коло воза, або, краще, лягай на нього: тебе ніхто не побачить, усі сплять; я зараз вернуся.

І він пішов до возів, де зберігалися запаси, що належали їхньому куреню.

Серце його билося. Все минуле, все, що було закрите, заглушене теперішніми козацькими бівачами, суворим бойовим життям, — усе сплило разом на поверхню, потопивши, в свою чергу, теперішнє. Знов виринула перед ним, ніби з темної морської безодні, горда жінка. Знов блиснули в його пам'яті прекрасні руки, очі, сміхотливі уста, густе темно-горіхове волосся, що кучерями розсипалось по грудях, і всі пружкі, в гармонійному поєднанні створені форми дівочого стану. Ні, вони не згасали, не зникали в грудях його, вони поступилися тільки, щоб дати на час простір іншим могутнім порухам; але часто-часто бентежили вони глибокий сон молодого козака. І часто, прокинувшись, лежав він без сну на постелі, не вмючи пояснити тому причини.

Він ішов, а серце билося дужче, дужче від самої думки, що побачить її знов, і тремтіли молоді коліна. Прийшовши до возів, він зовсім забув, чого прийшов: підніс руку до чола й довго тер його, намагаючись пригадати, що йому треба робити. Нарешті здригнувся і перелякався: йому раптом спало на думку, що вона вмирає з голоду. Він кинувся до воза і схопив кілька великих чорних хлібин собі під руку, але подумав тут-таки: чи не буде ця їжа, годяща для дужого, невибагливого запорожця, грубою й невідповідною для її ніжної статі. Тут згадав він, що вчора кошовий дорікав кашоварам за те, що зварили за один раз усе гречане борошно на саламаху, тоді як його вистачило б на добрих три рази. Цілком певний, що він знайде вдосталь саламахи в казанах, він витяг батьків похідний казанок і з ним подався до кашовара їхнього куреня, що спав біля двох десятивідерних казанів, під якими ще жеврів присок. Заглянувши в них, він здивувався, побачивши, що обидва порожні. Треба було нелюдської сили, щоб усе з'їсти, тим більше, що в їхньому курені числилося менше людей, ніж в інших. Він заглянув у казани інших куренів — ніде нічого. Мимохіть він згадав приказку: «Запорожці, як діти: коли мало — з'їдять, коли багато — теж нічого не залишать». Що робити? Був, однак, десь, здається, на возі батькового полку мішок з білим хлібом, який знайшли, пограбувавши монастирську пекарню. Він просто підійшов до батькового воза, але на возі його вже не було: Остап узяв його собі під голову і, простягшись поряд на землі, хропів на все поле. Андрій схопив мішок одною рукою й смикнув його враз так, що голова Остапова впала на землю, а він сам схопився спросоння і, сидячи з заплющеними очима, загукав скільки сили: «Держіть, держіть чортового ляха, та ловіть коня, коня ловіть!» — «Замовчи, я тебе вб'ю!» — крикнув злякано Андрій, замахнувшись на нього мішком. Але Остап і без того нічого не казав більше, притих і так захропів, що від дихання ворухилася трава, на якій він лежав. Андрій боязко озирнувся на всі боки, щоб подивитися, чи не збудило кого з козаків сонне марення Остапове. Одна чубата голова, справді, підвелася в найближчому курені і, повівши очима, скоро опустилася знову на землю. Переждавши

хвилин зо дві, він, нарешті, подався з своєю ношею. Татарка лежала, ледве дихаючи.

— Вставай, ходімо! Усі сплять, не бійся! Чи піднімеш ти хоч одну з цих хлібин, якщо мені незручно буде захопити всі?

Сказавши це, він перекинув собі на спину мішки, потяг, ідучи повз один віз, ще один мішок з просом, узяв навіть у руки ті хлібини, які хотів був віддати нести татарці, і, трохи зігнувшись під вагою, ішов відважно між рядами сонних запорожців.

— Андрію! — сказав старий Бульба в той час, як він проходив повз нього.

Серце Андрія завмерло. Він спинився і, тремтячи, тихо промовив:

— А що?

— З тобою баба! Ой, одлатаю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра! — Сказавши це, він сперся головою на лікоть і став пильно розглядати закутану в покривало татарку.

Андрій стояв ні живий ні мертвий, не маючи духу глянути в обличчя батькові. І потім, коли підвів очі та подивився на нього, побачив, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехрестився. Раптом відхлинув від серця страх ще швидше, ніж прихлинув. А коли повернувся він, щоб глянути на татарку, вона стояла перед ним, ніби якась темна гранітна статуя, вся закутана в покривало, і відблиск далекої заграви, спалахнувши, осяяв самі її очі, застигли, як і мерця. Він смикнув її за рукав, і обоє пішли разом, безперестанку оглядаючись назад, і, нарешті, спустилися спадиною в глибоку лощину — майданчик яр, що його звуть подекуди балкою, — по дну якої ліниво плазував потік, порослий осокою й засіяний купинами. Спустившись у цю лощину, вони стали невидні з усього поля, зайнятого запорозьким табором. Принаймні коли Андрій оглянувся, то побачив, що позад нього крутою стіною, більшою ніж на зріст людини, піднеслася похилисть. На верху її погойдувалося кілька стеблин польового зілля, і над ним сховався небо місяць, мов повернутий серп з яскравого червоного золота. Вітерець, зірвавшись із степу, давав знати, що вже небагато лишалось часу до світанку. Але ніде не чути було далекого співу півня. Невеличкою кладкою перейшли лицях не залишилося давно жодного півня. Невеличкою перейшли вони через потік, за яким здіймався вгору протилежний берег, що здавався вищим від того, який був у них позаду, і виступав зовсім кручею. Здавалося, що в цьому місці був міцний і надійний сам по собі пункт міської фортеці; принаймні земляний вал був тут нижчий і не визирав з-за нього гарнізон. Та зате далі підіймався товстий монастирський мур. Стрімкий берег увесь поріс бур'яном, і по невеликій лощині між ним і потоком ріс високий очерет, мало не на зріст людини заввишки. На верху кручі видно було рештки тину, які свідчили, що колись тут був город. Перед ним —

широке листя лопуха, з-за якого стирчала лобода, дикий колючий будяк і соняшник, що підносив вище за всіх свою голову. Тут татарка скинула з себе черевики і пішла боса, підбравши обережно свою одежу, бо місце було грузьке й повне води. Пробираючись між очеретом, спинились вони перед наваленим хмизом і фашинником. Відгорнувши хмиз, вони знайшли щось подібне до земляного склепіння — отвір, мало чим більший за той, що буває в печі, де печуть хліб. Татарка, нахиливши голову, увійшла перша; слідом за нею Андрій, нагнувшись якомога нижче, щоб можна було пролізти з своїми мішками, і незабаром обоє опинилися в цілковитій темряві.

VI

Андрій ледве посувався в темному й вузькому земляному коридорі, ідучи за татаркою й несучи на собі мішки хліба.
— Скоро нам буде видно, — сказала провідниця: — ми підходимо до місця, де поставила я світильник.

І справді, темні земляні стіни почали потроху яснішати. Вони дійшли до невеликої площадки, де, здавалося, була каплиця; принаймні до стіни було приставлено вузький столик, ніби олтарний престол, і над ним видно було майже стертий, злинялий образ католицької Мадонни. Невеличка срібна лампадка, що перед ним висіла, ледве-ледве осявала його. Татарка нахилилась і підняла з землі залишений мідний світильник на тонкій, високій ніжці, з щипцями, що висіли круг нього на ланцюжках,

та шпичкою, щоб поправляти вогонь, і гасильником. Взавши його, вона запалила його вогнем від лампади. Світла побільшало, і вони, йдучи разом, то освітлюючись ясно вогнем, то накидаючись темною, як вугіль, тінню, нагадували собою картини Жерардо della notte¹. Свіже, прекрасне обличчя лицаря, що пашіло здоров'ям і молодістю, становило велику протилежність із змарнілим і блідим обличчям його супутниці. Прохід дещо поширшав, отож Андрієві можна було трохи випростатись. Він з цікавістю розглядав ці земляні стіни, що нагадали йому київські печери. Так само, як і в печерах київських, тут видно було заглибини в стінах і стояли подекуди труни; місцями навіть траплялися просто людські кістки, що од вогкості поробилися м'якими й розсипалися на борошно. Видно, і тут теж були святі люди й ховалися теж від мирських бур, горя й спокус. Вогкість місцями була дуже велика: під ногами їх інколи була суцільна вода. Андрій мусив часто спинятися, щоб дати відпочити своїй супутниці, до якої втома поверталася безнастанно. Невеликий шматок хліба, що вона проковтнула, спричинив тільки біль у шлунку, одвиклому від їжі, і вона часто стояла без руху по кілька хвилин на одному місці.

Нарешті перед ними показалися маленькі залізні двері. «Ну, слава богу, ми прийшли», — сказала кволим голосом татарка, звела трохи руки, щоб постукати, — і не мала сили. Андрій ударив замість неї сильно в двері; почувся гул, який свідчив, що за дверима був великий простір. Гул цей змінювався, зустрівши, як здавалося, високе склепіння. Хвилини через дві забряжчали ключі, і хтось, здавалося, спускався сходами. Нарешті двері одімкнулись; їх зустрів чернець, що стояв на вузьких сходах з ключами й свічкою в руках. Андрій мимоволі спинився, побачивши католицького ченця, що викликав таку ненависну зневагу в козаків, які поводитися з ними ще більш нелюдськи, ніж з жидами. Чернець теж трохи відступив назад, побачивши запорозького козака, та слово, невиразно вимовлене татаркою, його заспокоїло. Він посвітив їм, замкнув за ними двері, вивів їх сходами нагору, і вони опинилися під високим темним склепінням монастирської церкви. Коло одного з олтарів, заставленого високими свічниками й свічками, стояв навколішки священик і тихо молився. Коло нього по обидва боки стояли теж навколішки двоє молодих клірошан у лілових мантиях, з білими мереживними шемізетками по верх них і кадилами в руках. Він молився, щоб бог послав чудо: щоб врятував місто, зміцнив занепадаючий дух, дав терпіння, прогнав спокусника, який нашіптує ремство і слабкодухе, похливе плакання на земні нещастя. Кілька жінок, схожих на привиди, стояли навколішки, спершись і зовсім поклавши

¹ Жерард — Гонтгорст (1590—1656) — голландський художник. Della notte — нічний (так прозвали Гонтгорста, що любив зображати ніч).

знеможені голови на спинки стільців та темних дерев'яних лавок, що стояли перед ними; кілька чоловіків, притулившись до колон і піластрів, на яких лежало бокове склепіння, сумно стояли теж навколішки. Вікно з різноколірними шибками, що було над олтарем, осіялося рожевим рум'янцем ранку, і впали від нього на підлогу голубі, жовті та інших кольорів кружальця світла, освітивши раптом темну церкву. Весь олтар у своїй далекій заглибині показався враз у сяйві; кадильний дим спинився в повітрі райдужно освітленою хмарою. Андрій не без подиву дивився з свого темного кутка на чудо, створене світлом. У цей час величний звук органа сповнив раптом усю церкву. Він ставав усе густішим і густішим, розростався, перейшов у важкий гуркіт грому і потім враз, обернувшись на небесну музику, полинув високо під склепінням своїми співучими звуками, що нагадували тонкі дівочі голоси, і потім знову обернувся він на густий рев та грім, і затих. І довго ще громовий гуркіт носився, тремтячи, під склепінням, і дивувався Андрій, напіввідкривши рота, з величної музики.

В цей час, відчув він, хтось смикнув його за полу жупана. «Пора!» — сказала татарка. Вони перейшли через церкву, не помічені ніким, і вийшли потім на майдан, що був перед нею. Зоря вже давно рум'яніла на небі: все сповіщало про схід сонця. Майдан, що мав квадратну форму, був зовсім порожній; на середині його ще стояли дерев'яні столики, які свідчили, що тут був ще тиждень, може, тільки тому харчовий ринок. Вулиця, яких тоді не брукували, була просто засохлою купою грязюки. Майдан обступоді не брукували, була просто засохлою купою грязюки. Майдан обступоді пили кругом невеликі кам'яні й глиняні одноповерхові будинки, в стінах яких видно було дерев'яні палі й стовпи на всю височінь стіни, навкіс перехрещені дерев'яними ж такі пов'язями, як взагалі будували дома тодішні обивателі, що можна бачити ще й по цей день у деяких місцях Литви і Польщі. Всі майже вони були вкриті непомерно високими дахами з безліччю дахових вікон та душиників. По один бік, майже біля церкви, вище за сусідні підносився зовсім відмінний від інших будинків, мабуть, міський магістрат або яка-небудь урядова установа. Він був на два поверхи, і над ним зверху надбудовано було у дві арки бельведер, де стояв вартовий; великий годинниковий циферблат встановлено було у дах. Майдан здавався мертвим, але Андрієві причувся якийсь легкий стогін. Роздаючись, він помітив на другому його боці групу з двох-трьох чоловік, що лежали майже без ніякого руху на землі. Він вступив очі уважніше, щоб розглянути, чи поснули то були, чи померлі, і в цей час наткнувся на щось, що лежало коло його ніг. Це було мертве тіло жінки, як видно, жидівки. Здавалося, вона була ще молода, хоч у спотворених, виснажених рисах її не можна було того бачити. На голові у неї була червона шовкова хустка; перли чи буси двома рядами прикрашали її навушники; два-три довгі, усі в кучериках, пасма випадали з-під них на її висохлу шию з натягнутими

жилами. Біля неї лежало немовля, що судорожно схопилось рукою за суху грудь її і скрутило її своїми пальцями від мимовільної злості, не знайшовши в ній молока. Воно вже не плакало й не кричало, і тільки по тому, як тихо опускався і піднімався його живіт, можна було бачити, що воно ще не вмерло або принаймні ще тільки мало віддати останній подих. Вони завернули у вулицю, і раптом їх спинив якийсь божевільний, що, побачивши в Андрія дорогоцінну ношу, кинувся на нього, як тигр, вчепився в нього, кричачи: «Хліба!» Та сили не було в нього, рівної шаленству; Андрій відштовхнув його: він упав на землю. З жалощів Андрій жбурнув йому одну хлібину, на яку той накинувся, мов скажений собака, згриз, скусав її і тут-таки, на вулиці, в страшних корчах сконав, бо давно відвик споживати їжу. Майже на кожному кроці вражали їх страшні жертви голоду. Здавалося, ніби, не стерпівши мук у домах, багато людей навмисне повибігали на вулицю: чи не пошлеться в повітрі чого-небудь, що живить сили. Коло воріт одного будинку сиділа жінка, і не можна було сказати, чи заснула вона, чи вмерла, а чи просто знепритомніла: принаймні вона вже не чула й не бачила нічого і, опустивши голову на груди, сиділа нерухомо все на одному місці. З даху іншого будинку висіло вниз, на мотузяній петлі, витягнуте і зсохле тіло. Бідолаха не міг витерпіти до кінця мук голоду й схотів краще самовільним самогубством прискорити кінець свій.

Побачивши ці страшні ознаки голоду, Андрій не втерпів, щоб не спитати в татарки:

— Невже ж таки вони зовсім не знайшли, чим підтримати життя? Коли приходять людині остання скрута, тоді, нічого не вдієш, мусить вона їсти те, чим доти гидуvalа; вона може їсти ті тварини, які заборонені законом; все може піти тоді на їжу.

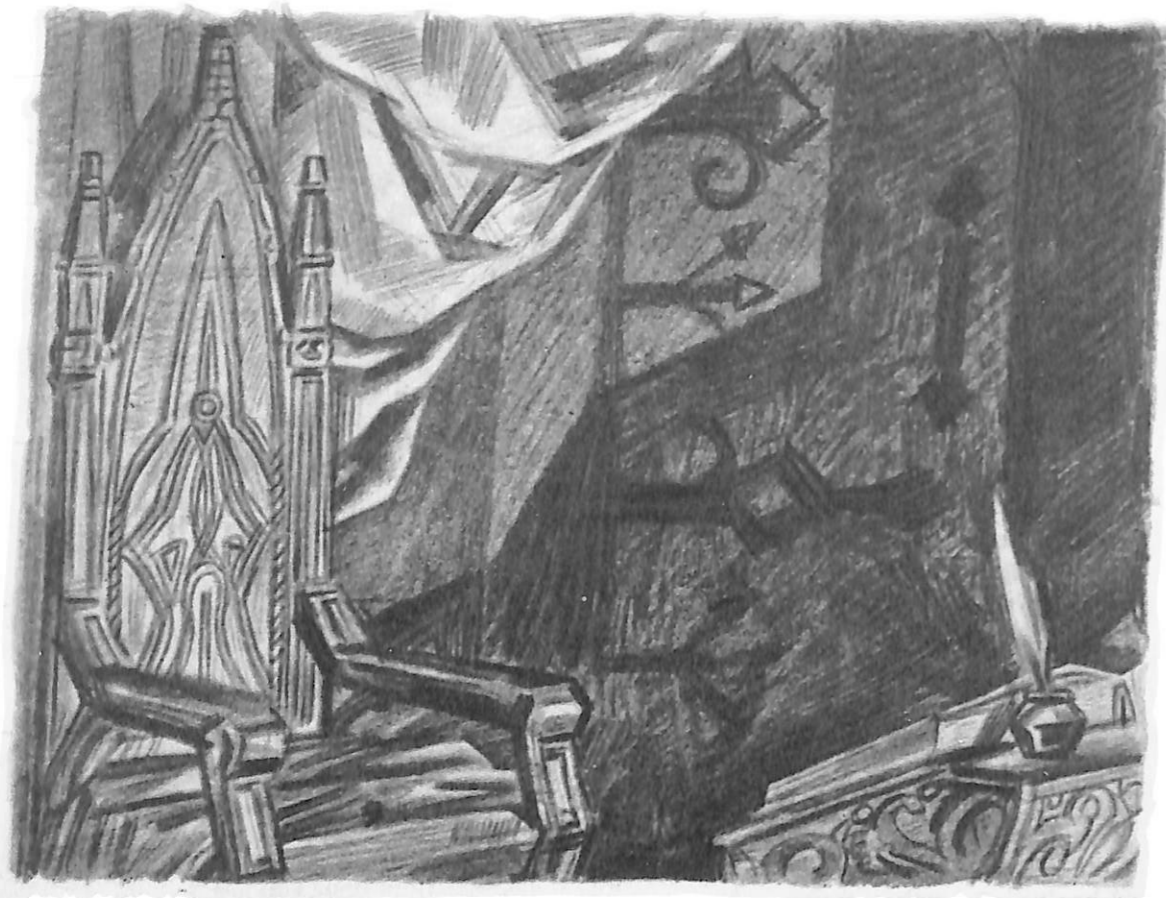
— Усе поїли,— сказала татарка,— всю худобу. Ні коня, ні собаки, ні навіть миші не знайдеш у цілому місті. У нас у місті ніколи не було ніяких запасів, усе привозилося з сіл.

— То як же ви, вмираючи такою лютою смертю, все ще думаєте оборонити місто?

— Та, може, воевода й здав би, але вчора вранці полковник, що в Бужанах, пустив у місто яструба з запискою, щоб не віддавали міста; що він іде виручати з полком, та чекає тільки другого полковника, щоб іти обом разом. І тепер кожної хвилини чекають їх... Але ось ми прийшли до дому.

Андрій уже задала бачив дім, не схожий на інші і, як здавалося, будований яким-небудь архітектором італійським. Він був споруджений з гарної тонкої цегли, на два поверхи. Вікна нижнього поверху були обведені високими гранітними карнизами; горішній поверх був весь з невеликих арок, що утворювали галерею; між ними було видно грати з гербами. На рогах дому теж були герби. Надвірні широкі сходи з фарбованої цегли

спускалися на самий майдан. Внизу сходів сиділо по одному вартовому, що мальовничо і симетрично держалися одною рукою за алебарди, які стояли коло них, а другою підпирали схилені свої голови, і, здавалося, отже, більше схожі були на статуї, ніж на живі істоти. Вони не спали й не дримали, але, здавалося, були байдужі до всього: вони не звернули уваги навіть на те, хто йшов сходами. Наверху сходів вони знайшли багато вбраного, всього з ніг до голови озброєного воїна, що держав у руці молитовник. Він звів був на них стомлені очі, але татарка сказала йому одне слово, і він опустив їх знов на розгорнуті сторінки свого молитовника. Вони ступили в першу кімнату, досить простору, що правила за приймальною чи просто прихожу. Вона була вся повна солдатів, слуг, псарів, виночерпіїв та іншої двірні, потрібної для показу сану польського вельможі, як військового, так і володаря власних маєтків; всі вони сиділи в різних позах попід стінами. Чути було чад погаслої свічки. Дві інші ще горіли у двох величезних, майже на людський зріст, свічниках, які стояли посередині, дарма що вже давно в ґратчасте широке вікно дивився ранок. Андрій уже хотів був іти просто в широкі дубові двері, прикрашені гербом і безліччю різьблених окрас, але татарка смикнула його за рукав і показала на маленькі двері в боковій стіні. Ними увійшли вони в коридор і потім у кімнату, якої він не міг добре розглядіти. Світло, що проходило крізь щілину віконниці, торкнуло дещо: малинову завісу, позолочений карниз і живопис на стіні. Тут татарка сказала Андрієві залишитися і відчинила двері до іншої кімнати, звідки блиснуло світло вогню. Він почув шепіт і тихий голос, від якого все затремтіло в ньому. Він бачив крізь розчинені двері, як майнула швидко струнка жіноча постать з довгою розкішною косою, що спадала на зведену догори руку. Татарка вернулася й сказала, щоб він увійшов. Він не пам'ятав, як увійшов і як зачинилися за ним двері. В кімнаті горіли дві свічки; лампадка блимала перед образком; під ним стояв високий столик, за звичаєм католицьким, із приступками, щоб схилити коліна під час молитви. Але не того шукали очі його. Він повернувся в другий бік і побачив жінку, що, здавалося, застигла й закам'яніла в якогось швидкому русі. Здавалось, ніби вся постать її хотіла кинутися до нього і враз спинилася. І він теж стояв здивований перед нею. Не такою мріяв він її бачити: це була не вона, не та, яку він знав перше; нічого в ній не було схожого на ту, але вдвоє прекрасніша й чарівніша була вона тепер, ніж перше. Тоді було в ній щось недокінчене, недовершене, тепер же був витвір, якому художник дав останній удар пензля. Та була чарівна, легковажна дівчина; ця була красуня — жінка у всій розквітлій красі своїй. Повне чуття світилося в її зведених очах, не уривки, не натяки на почуття, а все почуття. Ще слъози не встигли в них висохнути і оповили її блиску-а все почуття. Ще слъози не встигли в них висохнути і оповили її блиску-а все почуття. Ще слъози не встигли в них висохнути і оповили її блиску-а все почуття. Ще слъози не встигли в них висохнути і оповили її блиску-

падало легкими кучерями на обличчя її, тепер обернулося на густу розкішну косу, частину якої було підібрано, а частина розкидалась по всій довжині руки і тонким, довгим, прекрасно зігнутим волоссям спадала на груди. Здавалося, всі до одної змінилися риси її. Даремно силкувався він відшукати в них бодай одну з тих, які носилися в його пам'яті, — ні одної! Хоч яка велика була її блідість, але вона не потьмарила чудової краси її; навпаки, здавалося, нібито додала їй чогось поривчастого, чарівно-переможного. І відчув Андрій у своїй душі побожний страх і застиг перед нею. Вона, здавалося, теж була вражена виглядом козака, що стояв перед нею в усій красі й силі юнацької мужності, який, здавалося, і в самій своїй не-

рухомості вже виявив невимушену вільність рухів; ясною твердістю блищало око його, сміливою дугою вигнулась оксамитна брова, загорілі щоки сяяли всією яскравістю незайманого вогню, і, як шовк, лиснів молодий чорний вус.

— Ні, я неспроможна нічим подякувати тобі, великодушний лицарю, — сказала вона, і весь коливався срібний звук її голосу. — Один бог може віддячити тобі; не мені, кволій жінці...

Вона опустила вниз свої очі; прекрасними, сніговими півкругами насунулись на них повіки, окраєні довгими, як стріли, віями. Нахилилося все чудове лице її, і тонкий рум'янець відтінив його знизу. Нічого не вмів

сказати на це Андрій. Він хотів би висловити все, що тільки є на душі, — висловити його так палко, яким воно було на душі, — і не міг. Відчув він, щось загородило йому уста: звук відібрало у слова; відчув він, що не йому, вихованому в бурсі та бойовому кочовому житті, відповідати на таку мову, й обурився на свою козацьку натуру.

В цей час увійшла в кімнату татарка. Вона вже встигла накраяти скибками принесений лицарем хліб, несла його на золотій таці й поставила перед своєю панною. Красуня глянула на неї, на хліб і звела очі на Андрія, — і багато було в очах тих. Цей зворушений погляд, що виявив знесилля й неспроможність висловити почуття, які охопили її, був зрозуміліший Андрієві, ніж уся мова. Його душі враз стало легко; здавалося, все розв'язалось у нього. Все, що доти стримувалося якоюсь тяжкою уздою, тепер відчуло себе на свободі, на волі, і вже хотіло вилитися невтримними потоками слів, але раптом красуня, обернувшись до татарки, стурбовано спитала:

— А мати? Ти віднесла її?

— Вона спить.

— А батькові?

— Віднесла. Він сказав, що прийде сам дякувати лицареві.

Вона взяла хліб і піднесла його до рота. Затамувавши подих, дивився Андрій, як вона ламала його чудовими пальцями своїми і їла; і раптом згадав про збожеволілого від голоду, який сконав перед очима його, ковтувши шматок хліба. Він зблід і, схопивши її за руку, закричав:

— Доволі! не їж більше! Ти так довго не їла, тобі хліб буде тепер як отрута.

І вона опустила тут же свою руку; поклала хліб на тацю і, як покірпа дитина, дивилася йому в очі. І нехай би передало чие-небудь слово... та неспроможні передати ні різець, ні пензель, ні високомогутнє слово того, що бачить іноді в очах діви, ані того зворушливого почуття, яке охоплює того, хто дивився в такі очі діви.

— Царице! — скрикнув Андрій, повний і сердечних, і душевних, і всяких поривань. — Що тобі треба? чого ти хочеш? звели мені! Загадай мені службу, найнеможливішу, яка тільки є на світі, — я побіжу виконувати її! Скажи мені зробити те, чого не може зробити жодна людина, — я зроблю, я погублю себе. Погублю, погублю! і погубити себе для тебе, присягаюсь святим хрестом, мені так солодко... та несила сказати того! У мене три хутори, половина табунів батьківських — мої, все, що принесла батькові мати моя, що навіть від нього ховає вона — все моє. Такої ні в кого немає тепер у козаків наших зброї, як у мене: за саме руків'я моєї шаблі дають мені найкращий табун і три тисячі овець. І всього того зречуся, кину, відцураюся, спалю, потоплю, коли тільки ти вимовиш одне слово або хоч тільки моргнеш своєю тонкою, чорною бровою! Та знаю, що, може, плету

дурниці, і не до речі, і не до ладу все це, що не мені, який прожив життя в бурсі та на Запорозжжі, говорити так, як звичайно говорять там, де бувають королі, князі і все, що є найкращого серед вельможного лицарства. Бачу, що ти інше створіння бога, ніж усі ми, і далеко до тебе всім іншим боярським жінкам та дочкам-паннам. Ми не гідні бути твоїми рабами, тільки небесні ангели можуть служити тобі.

З дедалі більшим подивом, вся обернувшись на слух, не пропустивши жодного слова, слухала панна щиру, сердечну мову, в якій, як у дзеркалі, відбивалася молода, повна сили душа. І в кожному простому слові цієї мови, сказаному голосом, що виходив просто з дна його серця, відчувалася сила. І подалося вперед усе прекрасне обличчя її, відкинула вона далеко назад докучливе волосся, відкрила уста й довго сиділа з відкритими устами. Потім хотіла щось сказати і раптом спинилась і згадала, що іншим призначенням ведеться лицар, що батько, брати і вся вітчизна його стоять позад нього суворими месниками, що страшні запорожці, які обложили місто, що на люту смерть приречені всі вони з своїм містом... І очі її раптом налилися сльозами; швидко вона схопила хустку, вишивану шовками, накинута її собі на обличчя, і хустка за хвилину стала вся мокра; і довго сиділа, закинувши назад свою прекрасну голову, закусивши білосніжними зубами свою прекрасну нижню губу, — ніби раптом відчувши якийсь укус отруйного гада, — і не приймаючи з обличчя хустки, щоб не бачив він її тяжкого смутку.

— Скажи мені одне слово! — сказав Андрій і взяв її за атласну руку. Іскристий вогонь пробіг по жилах його від цього дотику, і тис він руку, що лежала нечуло в руці його.

Але вона мовчала і не приймала хустки від обличчя свого і зоставалася нерухома.

— Чого ж ти така сумна? Скажи мені, чого ти така сумна?

Кинула вона геть від себе хустку, відгорнула довге волосся коси своєї, що налазило на очі, і вся розлилася в жалібних словах, вимовляючи їх тихим-тихим голосом, подібно до того, як вітер, знявшись прекрасного вечором, пробіжить раптом по густій хащі надводного очерету: зашелестять, забринять і полинуть раптом журливо-тонкі звуки, і ловить їх з незрозумілим смутком, спинившись, подорожній, не помічаючи ні згасаючого вечора, ні плину веселих пісень народу, що бредє з польових робіт та жнив, ні далекого торохтіння воза, що десь проїжджає.

— Чи не гідна я довічних жалів? Чи не нещасна мати, що породила мене на світ? Чи не гірке безталання випало на долю мені? Чи не лютий ти кат мій, моя жорстока доле? Всіх ти привела мені до ніг: найкращих дворян з усього шляхетства, найбагатших панів, графів та чужоземних баронів, і весь, який є цвіт нашого лицарства. Всім їм було вільно кохати мене, і за велике благо кожен з них вважав би кохання моє. Досить мені

було тільки махнути рукою, і всякий з них, найвродливіший, найпрекрасніший з обличчя і роду, став би мені дружиною. І ні до одного з них не причарувала ти мого серця, люта доле моя; а причарувала моє серце мимо найкращих витязів землі нашої до чужинця, до ворога нашого. За що ж ти, пречиста божа мати, за які гріхи, за які тяжкі лиходійства так невблаганно й нещадно караєш мене? В достатках і розкошах минали дні мої: найкращі дорогі страви й солодкі вина були мені поживою. І нащо все це було? До чого воно все було? Чи до того, щоб, нарешті, вмерти лютою смертю, якою не вмирає останній жебрак у королівстві? І мало того, що засуджена я на таку страшну долю; мало того, що перед кінцем своїм мушу бачити, як умиратимуть в нестерпних муках батько й мати, для врятування яких двадцять разів ладна б я була віддати життя своє; мало всього цього: треба, щоб перед кінцем своїм мені довелося побачити й почути слова і кохання, якого не бачила я. Треба, щоб він словами своїми розшматував моє серце, щоб гірка моя доля була ще гіркіша, щоб ще жалкіше було мені мого молодого життя, щоб ще страшнішою здавалася мені смерть моя та щоб ще більше, вмираючи, дорікала я тобі, люта доле моя, і тобі, — прости мій гріх, — свята божа мати!

І коли затихла вона, безнадійне, безнадійне почуття відбилосся на обличчі її; болючим смутком заговорила кожна риса його, і все, від сумно пониклого чола та опущених очей до сліз, застиглих і засохлих на тихо пламеніючих щоках її, все, здавалося, говорило: «Нема щастя на обличчі цьому».

— Нечувано на світі, не можна, не бути тому, — казав Андрій, — щоб найвродливіша й найкраща з жінок зазнала такої гіркої долі, коли вона народжена на те, щоб перед нею, як перед святинею, схилилося все, що є найкращого в світі. Ні, ти не вмреш! Не тобі вмирати! Присягаюсь моїм народженням і всім, що мені миле в світі, ти не вмреш! Коли ж випаде вже так, і нічим — ні силою, ні молитвою, ні мужністю — не можна буде одвернути гіркої долі, то ми вмремо разом; і перший я умру, умру перед тобою, коло твоїх прекрасних колін, і хіба вже мертвого мене розлучать з тобою.

— Не обманюй, лицарю, і себе і мене, — казала вона, хитаючи тихо прекрасною головою своєю: — знаю, і, на велике моє горе, знаю дуже добре, що тобі не можна кохати мене; і знаю я, який обов'язок і заповіт твій: тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми — вороги тобі.

— А що мені батько, товариші і вітчизна? — сказав Андрій, струснувши поривчасто головою і випроставши весь рівний, як надрічковий осокір, стан свій. — Та коли ж так, то ось що: нема в мене нікого! Нікого, нікого! — повторив він тим самим голосом, супроводжуючи його тим рухом руки, з яким стійкий, незламний козак виявляє рішучість на діло, нечуване й неможливе для іншого. — Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав

мені її за вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає душа наша, що миліше для неї над усе. Вітчизна моя — ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, поки стане мого віку, і подивлюсь, нехай хто-небудь з козаків вирве її звідти! І все, що тільки є, продам, віддам, погублю за таку вітчизну!

На мить остовпівши, як прекрасна статуя, дивилась вона йому у вічі і враз заридала, і з дивною жіночою поривчастістю, на яку буває здатна тільки сама нерозважно-великодушна жінка, створена для прекрасних сердечних порухів, кинулась вона йому на шию, обхопивши його сніжно-білими, дивними руками, і заридала. В цей час почулися на вулиці невиразні крики, супроводжувані трубним і літаврним звуком. Але він не чув їх. Він чув тільки, як чудові уста обвівали його запашним теплом свого дихання, як сльози її текли струмками до нього на обличчя і пахуче її волосся, спустившись усе з голови, обплутало його всього своїм темним і блискучим шовком.

У цей час вбігла до них з радісним криком татарка.

— Врятовані, врятовані! — кричала вона, не тямлячи себе. — Наші увійшли до міста, привезли хліба, пшона, борошна і зв'язаних запорожців.

Та не чув ніхто з них, які «наші» увійшли до міста, що привезли з собою та яких зв'язали запорожців. Повний неземних почуттів, Андрій поцілував ції запашні уста, що припали до щоки його, і відповів йому запашні уста. Вони озвалися тим самим, і в цьому обопільно злитому поцілункові відчулося те, що один тільки раз у житті дається відчути людині.

І загинув козак! Пропав для всього козацького лицарства! Не бачити йому більше ні Запорожжя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви божої! Україні теж не бачити одного з найхоробріших своїх дітей, що взялися боронити її. Вирве старий Тарас сивий жмут волосся з своєї чуприни й прокляне і день і годину, коли породив на ганьбу собі такого сина.

на засідку! Титарівський і Тимошівський курені на запас з правого боку обозу! Щербинський та Стебликівський верхній — з лівого боку! Та виходьте з лав, молодці, котрі гостріші на слово, зачіпати ворога! У ляха пустоголова вдача: лайки не стерпить: і, може, сьогодні ще всі вони вийдуть з брам. Курінні отамани, переглянь кожен курінь свій: у кого недостача, додай рештками Переяславського. Переглянь усе знов! Дати на похмілля всім по чарці і по хлібині на козака. Тільки, мабуть, кожен іще вчорашнім ситий, бо, ніде правди діти, понаїдалися всі так, що дивуюсь, як уночі ніхто не луснув. Та ось ще один наказ: коли хто-небудь, шинкар, жид, продасть козакові хоч один кухоль сивухи, то я приб'ю йому на самісінького лоба свиняче вухо, собаці, і повішу догори ногами! До роботи ж, братці! До роботи!

Так порядкував кошовий, і всі вклонилися йому в пояс і, не надіваючи шапок, рушили по своїх возах і таборах і, коли вже зовсім далеко відійшли, тоді тільки понаїдали шапки. Всі почали лаштуватися: пробували шаблі й палаші, насипали пороху з мішків у порохівниці, відкочували й ставили вози та вибирали коней.

Ідучи до свого полку, Тарас думав і придумати не міг, куди подівся Андрій, чи полонили його разом з іншими і зв'язали сонного? Тільки ні, не такий Андрій, щоб дався живим у полон. Між убитими козаками теж не було його видно. Замислився тяжко Тарас і йшов перед полком, не чуючи, що його давно кликав хтось на ім'я.

— Кому треба мене? — сказав він, нарешті, опам'ятавшись.

Перед ним стояв жид Янкель.

— Пане полковнику, пане полковнику! — говорив жид хапливим і уривчастим голосом, начебто хотів сповістити про діло не зовсім пусте. — Я був у місті, пане полковнику!

Тарас подивився на жида й здивувався з того, що він уже встиг побувати в місті.

— Який же враг тебе заніс туди?

— Я зараз розкажу, — сказав Янкель. — Тільки-но я почув на світанку галас, і козаки почали стріляти, я схопив каптан і, не надіваючи його, побіг туди бігом; дорогою вже надів його у рукави, бо хотів швидше довідатись, чого той галас, чого козаки на самому світанку почали стріляти. Я взяв і приб'їг аж до міської брами якраз тоді, коли останнє військо входило до міста. Дивлюсь, — поперед загону пан хорунжий Галяндович. Він чоловік мені знайомий: ще з позатого року заборгував сто червінців. Я за ним, нібито за тим, щоб виправити в нього борг, і ввійшов разом з ним до міста.

— Як же ти: увійшов до міста, та ще й борг хотів виправити? — сказав Бульба. — І не звелів він тебе тут-таки повісити, як собаку?

— А, їй-богу, хотів повісити, — відповів жид, — вже було його слуги

зовсім схопили мене й накинули мотузок на шию, та я став благати пана, сказав, що підожду борг, скільки пан хоче, і пообіцяв позичити ще, як тільки допоможе мені позбирати борги з інших лицарів; бо в пана хорунжого, — я все скажу панові, — нема жодного червінця в кишені. Хоч у нього є й хутори, і садиби, і чотири замки, і степової землі аж до Шклова, а грошей у нього, як у козака, — нічого нема. І тепер, коли б не озброїли його бреславські жида, ні в чім було б йому й на війну виїхати. Він і на сеймі через те не був...

— Що ж ти робив у місті? Бачив наших?

— Якже! Наших там багато: Іцько, Рахум, Самуйло, Хайвалох, єврей-орендар...

— Та хай вони пропадуть, собаки! — вигукнув, розсердившись, Тарас. — Що ти мені тикаєш своє жидівське плем'я! Я тебе питаю про наших запорожців.

— Наших запорожців не бачив. А бачив одного пана Андрія.

— Андрія бачив! — скрикнув Бульба. — Що ж ти, де бачив його? у льоху? в ямі? збезчещений? зв'язаний?

— Хто ж би смів зв'язати пана Андрія? Тепер він такий поважний лицар... Далібуг¹, я не впізнав! І наплічники в золоті, і нарукавники в золоті, і зерцало² в золоті, і шапка в золоті, і по поясу золото, і скрізь золото. Так, як сонце гляне весною, коли на городі всяка пташка пищить та співає і травиця пахне, так і він сяє весь у золоті. І коня йому дав воевода найкращого під верх; двісті червінців коштує самий кінь.

Бульба остовпів.

— Навіщо ж він надів чуже вбрання?

— Бо краще, тому й надів... І сам їздить, і інші їздять; і він навчав, і його навчають. Як найбагатший польський пан!

— Хто ж його приневолив?

— Я ж не кажу, щоб його хто приневолив. Хіба пан не знає, що він з своєї волі перейшов до них?

— Хто перейшов?

— А пан Андрій.

— Куди перейшов?

— Перейшов на їхній бік, він уже тепер зовсім їхній.

— Брешеш, свиняче вухо!

— Як же можна, щоб я брехав? Дурень я хіба, щоб брехав? На свою б голову я брехав? Хіба я не знаю, що жида повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?

— То це, виходить, він, по-твоєму продав вітчизну й віру?

¹ Далібуг — далабі.

² Зерцало — два скріплені між собою щити, якими воїни в давнину захищали спину, груди.

— Я ж не кажу цього, щоб він продав щось: я сказав тільки, що він перейшов до них.

— Брешеш, чортів жиде! Такого діла не було на християнській землі! Ти плутаєш, собако!

— Нехай трава поросте на порозі моєї хати, коли я плутаю! Нехай усякий наплює на могилу батька, матері, свекра й батька батька мого, і батька матері моєї, коли я плутаю. Коли пан хоче, я навіть скажу, і чого він перейшов до них.

— Чого?

— У воеводи є дочка-красуня. Святий боже, яка красуня!

Тут жид постарався, як тільки міг, зобразити на обличчі своєму красу, розставивши руки, примруживши око й скрививши набік рота, начебто чого-небудь скуштувавши.

— Ну, то й що з того?

— Він для неї й учинив усе, і перейшов. Коли чоловік закохається, то він те саме, що підошва, яку, коли розмочиш у воді, візьми зігни, — вона й зігнеться.

Тяжко замислився Бульба. Згадав він, що велика влада у слабій жінки, що багато дужих занапашувала вона, що податлива в цьому вдача Андрійова; і стояв він довго, як укупаний, на одному й тому місці.

— Слухай, пане, я все розкажу панові, — говорив жид. — Тільки-но я почув галас і побачив, що проходять у міську браму, я захопив з собою про всяк випадок разок перлів, бо в місті є красуні й дворянки, а коли є красуні й дворянки, сказав я собі, то їм хоч і їсти нема чого, а перли все-таки куплять. І як тільки хорунжого слуги пустили мене, я побіг на воеводин двір продавати перли і розпитав про все служницю-татарку. «Буде весілля зразу ж, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв прогнати запорожців».

— І ти не вбив тут же на місці його, чортового сина? — скрикнув Бульба.

— За що ж убивати? Він перейшов з доброї волі. Чим чоловік винен? Там йому краще, туди й перейшов.

— І ти бачив його в саме обличчя?

— Йй-богу, в саме обличчя! Такий славний воїн! За всіх показніший. Дай бог йому здоров'я, мене ту ж мить упізнав; і коли я підійшов до нього, зараз сказав...

— Що ж він сказав?

— Він сказав, — перше кивнув пальцем, а тоді вже сказав: «Янкель!» А я: «Пане Андрію!» — кажу. «Янкелю! скажи батькові, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько — тепер не батько мені, брат — не брат, товариш — не товариш, і що я з ними буду битися з усіма. З усіма буду битися!»

— Брешеш, чортів Іудо! — закричав у нестямі Тарас. — Брешеш, собако! Ти й Христа розп'яв, проклятий богом чоловіче! Я тебе вб'ю, сатано! Тікай звідси, бо — тут же тобі й смерть! — І, сказавши це, Тарас вихопив свою шаблю.

Зляканий жид враз припустив з усієї сили, як тільки могли видержати його тонкі, сухі литки. Довго ще біг він, не оглядаючись, між козацьким табором, і потім далеко по всьому чистому полю, хоч Тарас зовсім не гнався за ним, розмисливши, що нерозумно зганяти злість на першому, хто нагодився.

Тепер пригадав він, що бачив минулої ночі Андрія, як проходив той табором з якоюсь жінкою, і похилив сиву голову, а все ще не хотів вірити, щоб могло статися таке ганебне діло і щоб рідний син його продав віру й душу.

Нарешті повів він свій полк у засідку й сховався з ним за лісом, який один був ще не випалений козаками. А запорожці, і піші і кінні, виступали на три дороги до трьох брам. Один по одному сунули курені: Уманський, Поповичівський, Канівський, Стебликівський, Незамайківський, Гургузів. Титарівський, Тимошівський. Одного тільки Переяславського не було. Добре курнули¹ козаки його і прокурили свою долю. Хто прокинувся зв'язаний у ворожих руках, хто і зовсім не прокидаючись, сонний перейшов у сиру землю, і сам отаман Хліб, без шароварів і верхнього вбрання, опинився в лядському таборі.

У місті почули козацьке просування. Всі висипали на вал, і встала перед козаками жива картина: польські витязі, один за одного краший, стояли на валу. Мідні шапки сяяли, як сонця, оперені білим, як лебідь, пір'ям. На інших були легкі шапочки, рожеві й блакитні, з перегнутими набакир верхами; каптани з відкидними рукавами, шиті золотом і просто викладені шнурками; у тих шаблі й зброя в дорогих оправах, за які дорого платили пани, — і багато було всяких інших убрань. Спереду стояв бундючно, в червоній, оздобленій золотом шапці, буджанівський полковник. Дебелий був полковник, за всіх вищий і товщий, і широкий дорогий каптан насилу сходився на ньому. По другий бік, майже до бокової брами, стояв інший полковник, невеличкий чоловік, весь висхлий; але маленькі пильні очі його жваво дивилися з-під густо зарослих брів, і повертався він швидко на всі боки, показуючи рвучко тонкою, сухою рукою своєю, віддаючи накази; видно було, що, незважаючи на мале тіло своє, він добре знав воєнну науку. Недалеко від нього стояв хорунжий, високий-високий, з густими вусами, і, здавалося, не бракувало йому краси на лиці. Любив пан міцні меди й добрий бенкет. І багато було видно за ними всякої шляхти, що озброїлася, хто на свої червінці, хто на королівську казну, хто на жидівські гроші,

¹ Курнули — напились.

заставивши все, що тільки знайшлося в дідівських замках. Чимало було й усяких сенаторських нахлібників, яких брали з собою сенатори на обіди для почту і які крали з стола та з буфетів срібні кубки і після сьогоднішньої почесі другого дня сідали на козли правити кінями в якого-небудь пана. Всяких було там. Іншим разом і випити не було на що, а на війну всі причепурилися.

Козацькі ряди стояли тихо перед мурами. Не було в них ні на кому золота, тільки хіба де-не-де блищало воно на шабельних руків'ях та рушничних оправах. Не любили козаки пишно вбиратися на битвах; прості були на них кольчуги й свити, і далеко чорніли та червоніли чорні червоноверхі смушеві шапки їх.

Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів: один ще зовсім молодий, другий старший, обидва гострі на слово, у ділі теж не погані козаки: Охрім Наш та Микита Голокопитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, кремезний козак, що вже давно крутився на Січі, був під Адрианоподем та багато натерпівся на віку своїм: горів у вогні і прибіг на Січ з обсмаленою, почорнілою головою й вигорілими вусами. Та погладшав знову Попович, пустив за вухо оселедець, виростив вуса, густі й чорні, як смола. І мастак був на дошкульне слово Попович.

— А. красні жупани на всьому війську, та хотів би я знати, чи красна сила у війська?

— Ось я вас! — гукнув зверху дебелий полковник, — усіх пов'яжу! Віддавайте, холопи, рушниці й коней. Бачили, як пов'язав я ваших? Виведіть їм на вал запорожців!

І вивели на вал поскручених мотузками запорожців. Попереду їх був курінний отаман Хліб, без шароварів і верхнього вбрання, — так, як схопили його п'яного.

Понури в землю голову отаман, соромлячись нагоди своєї перед своїми ж козаками і того, що попав у полон, як собака, сонний. І за одну ніч посивіла міцна голова його.

— Не журися, Хліб! Визволимо! — гукали йому знизу козаки.

— Не журися, друже! — обізвався курінний отаман Бородатий. — В тому нема провини твоєї, що схопили тебе голого. Біда може бути з кожною людиною; але сором їм, що поставили тебе на наругу, не прикривши пристойно нагоди твоєї.

— Ви, як видно, на сонних людей хоробре військо! — сказав, поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— Ось, заждіть, пообрізуємо ми вам чуби! — кричали їм зверху.

— А хотів би я бачити, як вони нам пообрізують чуби! — казав Попович, повернувшись перед ними на коні. І потім, подивившись на своїх, додав: — А що ж? Може, ляхи й правду кажуть. Як виведе їх он той, пузатий, усім їм буде добрий захисток.

— Чого ж ти думаєш, що буде їм добрий захисток? — спитали козаки, знаючи, що Попович, певно, вже мав щось сказати.

— А того, що позад нього сховається усе військо, і вже дідька лисого з-за його пуза дістанеш котрого-небудь списом!

Усі засміялись козаки. І довго багато хто з них похитував головою, кажучи: «Ну вже Попович! Вже коли кому закрутить слово, то тільки ну...» Та вже й не сказали козаки, що таке «ну».

— Відступайте, відступайте мерщій від мурів! — закричав кошовий. Бо ляхи, здавалося, не витримали дошкульного слова, і полковник махнув рукою.

Ледве тільки оступилися козаки, як гримнули з валу картеччю. На валу заметушились, показався сам сивий воевода на коні. Брама розчинилась, і виступило військо. Попереду виїхали рівним кінним строем розшиті гусари. За ними кольчужники, потім латники з списами, потім усі в мідних шапках, потім їхали окремо найкращі шляхтичі, кожен одягнений по-своєму. Не хотіли горді шляхтичі змішатися в рядах з іншими, і в котрого не було команди, той їхав один із своїми слугами. Потім знову ряди, і за ними виїхав хорунжий; за ним знову ряди, і виїхав дебелий полковник; а позад усього вже військо виїхав останній низенький полковник.

— Не давати їм, не давати їм шикуватися та ставати в лави! — гукнув кошовий. — Разом напірайте на них усі курені! Кидайте інші брами! Титарівський курінь, нападай збоку! Дядьківський курінь, нападай з другого! Натискуйте на тил, Кукубенко і Паливода! Мішайте, мішайте і роз'єднуйте їх!

І вдарили з усіх боків козаки, збили й змішали їх, і самі змішалися. Не дали навіть стрільби почати: пішло діло на мечі та на списи. Всі збились в купу, і кожному випала нагода показати себе. Демид Попович заколов трьох простих і двох кращих шляхтичів збив з коней, кажучи: «От добрі коні! Таких коней я давно хотів дістати!» І вигнав коней далеко в поле, гукаючи тим козакам, що стояли, перейняти їх. Потім знов пробився в купу, напав знову на збитих з коней шляхтичів, одного вбив, а другому накинув аркан на шию, прив'язав до сідла й поволік його по всьому полю, знявши з нього шаблю з дорогим руків'ям і відв'язавши від пояса цілий гаман з червінцями. Кобіта, добрий козак і молодий ще, зчепився теж з одним з найхоробріших у польському війську, і довго бились вони. Зійшлися вже в рукопашній. Подужав був уже козак і, зломивши, ударив гострим турецьким ножом у груди. Та не вберігся сам. Тут-таки у скроню стукнула його гаряча куля. Звалив його найзатніший з панів, найвродливіший і давнього князівського роду лицар. Як струнка тополя, літав він на буланому коні своєму. І багато вже показав боярської-богатирської сили: двох запорожців розрубав надвоє; Федора Коржа, доброго козака, перекинув разом з конем, вистрілив у коня і козака дістав з-за коня списом;

багатьом відрубав голови й руки і повалив козака Кобіту, загнавши йому кулю в скроню.

— От з ким би я хотів помірятися силою! — закричав незамайківський курінний отаман Кукубенко. Припустивши коня, налетів просто на нього з тилу і так крикнув, що здригнулися всі, хто стояв поблизу, від нелюдського крику. Хотів був повернути враз свого коня лях і стати до нього лицем; та не послухався кінь: зляканий страшним криком, метнувся набік, і дістав його рушничною кулею Кукубенко. Увійшла в спинні лопатки йому гаряча куля, і звалився він з коня. Але й тут не піддався лях, все ще силкувався вдарити ворога, та ослабла, упавши разом з шаблею, рука. А Ку-

кубенко, взявши в обидві руки свій важкий палаш, загнав його йому в самі побілілі уста. Вибив два сахарні зуби палаш, розсік надвое язик, розбив горловий хребець і ввійшов далеко в землю. Так і пришив він його там навіки до сирої землі.

Мов з джерела, ринула вгору червона, як надрічкова калина, благородна дворянська кров та й зачервонила весь обшитий золотом жовтий каптан його. А Кукубенко вже кинув його й пробився з своїми незамайківцями до іншої купи.

— Ех, покинув неприбраним таке дороге вбрання! — сказав уманський курінний Бородатий, від'їхавши від своїх до місця, де лежав убитий

Кукубенком шляхтич.— Я сімох убив шляхтичів своєю рукою, а такого вбрання ще не бачив ні на кому.

І поласився на здобич Бородатий: нагнувся, щоб зняти з нього дорогу зброю, вийняв уже турецький ніж в оправі з самоцвітного каміння, відв'язав від пояса гаман з червінцями, зняв з грудей сумку з тонкою білизною, дорогим сріблом і дівочим кучериком, що дбайливо зберігався на спомин. І не почув Бородатий, як налетів на нього ззаду червононосий хорунжий, що вже раз був збитий ним з сідла і дістав добрий знак на спомин. Розмахнувся він з усього плеча і вдарив того шаблею по нагнутій шиї. Не до добра повела корисливість козака: відскочила могутня голова, і впав обезголовлений труп, далеко кругом зросивши землю. Полинула у високості суворя козацька душа, хмурачись і гніваючись та разом з тим дивуючись, що так рано вилетіла з такого міцного тіла. Не встиг хорунжий схопити за чуба отаманську голову, щоб прив'язати її до сідла, а вже був тут суворий месник.

Як яструб, що плаває в небі, давши багато кругів дужими крильми, раптом спиняється розпластаний на однім місці й б'є звідти стрілою на самця-перепела, що кричить біля самої дороги, — так Тарасів син, Остап, налетів раптом на хорунжого і враз накинув йому на шию мотузку. Побагровіло ще більше червоне обличчя хорунжого, коли стиснув йому горло жорсткий зашморг; схопився він був за пістолет, та судорожно зведена рука не могла спрямувати пострілу, і куля даремно полетіла в поле. Остап тут-таки від його ж сідла відв'язав шовковий шнур, що возив з собою хорунжий в'язати полонених, і його ж шнуром зв'язав йому руки й ноги, причепив кінець мотуза до сідла, і поволік його через поле, скликаючи голосно всіх козаків Уманського куреня, щоб ішли віддати останню честь отаманові.

Як почули уманці, що курінного їх отамана Бородатого нема вже живого, покинули поле бою й прибігли прибрати його тіло; і тут-таки стали радитися, кого вибрати на курінного. Нарешті сказали:

— Та нащо радитися? Кращого не можна поставити на курінного, як Бульбенка Остапа. Він, правда, наймолодший з усіх нас, але розум у нього, як у старого.

Остап, знявши шапку, подякував усім козакам-товаришам за честь, не став відмовлятися ні молодістю, ні молодим розумом, знаючи, що час военний і не до того тепер, а тут-таки повів їх просто на купу і вже показав їм усім, що недаремно обрали його на отамана. Відчули ляхи, що вже ставало занадто гаряче, відступили й перебігли поле, щоб зібратися на другому кінці його. А низенький полковник махнув на свіжі сотні, що стояли окремо коло самої брами, і гримнули звідти картечкою на козацькі купи. Та мало кого дістали: кулі сипнули по волах козацьких, що дико дивилися на битву. Заревли злякані воли, повернули на козацькі табори,

поламали вози й багатьох потоптали. Але Тарас у цей час, вихопившись із засідки з своїм полком, з вигуками кинувся наперейми. Вернувся назад весь скажений гурт, зляканий криком, і метнувся на лядські полки, перекинув кінноту, всіх зім'яв і розсипав.

— Ой, спасибі вам, воли! — кричали запорожці, — служили все похідну службу, а тепер і воєнну послужили! — І вдарили з новою силою на ворога.

Багато тоді перебили ворогів. Багато хто показав себе: Метелиця, Шило, обидва Писаренки, Вовтузенко, і чимало було всяких інших. Побачили ляхи, що погано нарешті приходить, викинули корогви і закричали відчиняти міську браму. З скрипом відчинилася кована залізом брама і прийняла збитих у гурт, як овець у кошару, знеможених і вкритих пилом вершників. Багато запорожців погналося було за ними, але Остап своїх уманців спинив, сказавши: «Далі, далі, пани-браття, від мурів! Не годиться близько підходити до них». І правду сказав, бо з мурів гримнули й посипали всім, чим прийшлося, і багатьом перепало. В цей час під'їхав кошовий і похвалив Остапа, сказавши: «От і новий отаман, а веде військо так, мовби й старий!» Оглянувся старий Бульба подивитися, який там новий отаман, і побачив, що попереду всіх уманців сидів на коні Остап, і шапка заломлена набакир, і отаманська палиця в руці. «Ач ти який!» — сказав він, дивлячись на нього; і зрадів старий, і став дякувати всім уманцям за честь, якою вшанували сина.

Козаки знову відступили, готуючись іти до таборів, а на міському валу знову показалися ляхи, вже в подертих опанчах. Запеклася кров на багатьох дорогих каптанах, і пилом припали гарні мідні шапки.

— Що, пов'язали? — кричали їм знову запорожці.

— Ось я вам! — кричав усе так само зверху товстий полковник, показуючи мотузку.

І все ще не переставали нахвалятися запорошені, знеможені вояки, і всі, що були задерикуватіші, перекинулися з обох боків гострими словами.

Нарешті розійшлися всі. Хто ліг відпочивати, стомлений боем; хто присипав землею свої рани і дер на перев'язки хустки та дорогу одежу, зняту з убитого ворога. Інші ж, що були свіжіші, стали прибирати тіла й віддавати їм останню шану. Палашами і списами копали могили; шапками, полами виносили землю; склали чесно козацькі тіла й засипали їх свіжою землею, щоб не дісталася воронам та хижим орлам виклювати їм очі. А лядські тіла, пов'язавши як попало, десятками до хвостів диких коней, пустили їх по всьому полю і довго потім гналися за ними й стьобали їх по боках. Мчали скажені коні по борознах, горбах, через рови й потоки і билися об землю вкриті кров'ю й пилом лядські трупи.

Потім посідали кружка всі курені вечеряти і довго гомоніли про діла й подвиги, які випали на долю кожному, на вічний переказ людям захожим і нащадкам. Довго не лягали вони. А найдовше не лягав старий Тарас, усе

роздумуючи, що б то означало, що Андрія не було між ворожим вояцтвом. Чи посоромився Іуда вийти проти своїх, чи обдурив жид, і попав він просто в неволю? Та тут-таки згадав Тарас, що не в міру було схильне серце Андрійове до жіночих умовлянь, відчув тугу і залявся тяжко в душі проти полячки, що причарувала його сина. І здійснив би він свою клятву: не подивився б на її красу, витяг би її за густу, пишну косу, поволік би її за собою по всьому полю поміж усіх козаків. Побилися б об землю, закривавившись і припавши пилом, її чудові груди й плечі, що блиском дорівнювались нетанучим снігам, які вкривають гірські верховини. Розніс би він на шматки її пишне, прекрасне тіло. Та не відав Бульба того, що готує бог людині завтра, почав поринати в сон і нарешті заснув.

А козаки все ще гомоніли між собою, і цілу ніч стояла біля вогнів, приглядаючись пильно на всі боки і не skleпляючи очей, твереза варта.

VIII

Ще сонце не дійшло до половини неба, як усі запорожці зібралися в кола. З Січі прийшла вість, що татари під час відсутності козаків пограбували в ній усе, викопали скарб, який у схові тримали козаки під землею, перебили й забрали в полон усіх, хто залишався, і з усіма забраними гуртами й табунами подалися до Перекопу. Один тільки козак, Максим Голодуха, вирвався дорогою з татарських рук, заколов мірзу, одв'язав у нього мішок з цехінами і на татарському коні, в татарській одежі, півтора дня та дві ночі тікав від погоні, загнав на смерть коня, пересів по дорозі на другого, загнав і того, і вже на третьому приїхав у запорозький табір, дізнавшись по дорозі, що запорожці були під Дубном. Тільки й устиг сповістити він, що скоїлося таке лихо; а чого воно скоїлося,

чи курнули запорожці, що там залишилися, за козацьким звичаєм, і п'яні попали в полон, і як дізналися татари про місце, де було закопано військовий скарб, — того нічого не сказав він. Дуже стомився козак, розпух увесь, обличчя попекло й попало йому вітром; упав він тут-таки і заснув міцним сном.

У таких випадках було заведено в запорожців гнатися ту ж хвилину за хижакими, щоб наздогнати їх на дорозі, бо полонені якраз могли опинитися на базарах Малої Азії, в Смірні, на Критському острові, і бог знає в яких місцях не показалися б чубаті запорозькі голови. Ось чому зібрався запорожці. Всі до одного стояли вони в шапках, бо прийшли не для того, щоб слухати отаманський наказ, а щоб радитися, як рівні між собою.

— Давайте раду спочатку старші! — закричали в юрбі.

— Давай раду кошовий! — казали інші.

І кошовий, знявши шапку, вже не так, як начальник, а як товариш, дякував усім козакам за честь і сказав:

— Багато між нами є старших і на раду розумніших, та коли мене вшанували, то моя рада: не гаяти, товариші, часу й гнатися за татариним. Бо ви самі знаєте, що за людина татарин. Він не буде з награваним добром дождити нашого приходу, а вмить розтринькає його так, що й сліду не знайдеш. Така моя рада: йти. Ми тут уже погуляли. Ляхи знають, що таке козаки; за віру, скільки було сили, помстились; а користі з голодного міста небагато. Отож, моя рада — йти.

— Йти! — розляглося голосно в запорозьких куренях.

Але Тарасові Бульбі не припали до душі такі слова, і насунув він ще нижче на свої очі хмурі зчорна-білі брови, схожі на куці, що поросли по високому тім'ю гори, яких верхівки геть укриті голчастий північний іній.

— Ні, неправильна рада твоя, кошовий! — сказав він. — Ти не так кажеш. Ти забув, мабуть, що в полоні залишаються наші, захоплені ляхами? Ти хочеш, мабуть, щоб ми не пошанували найпершого святого закону товариства, покинули б братів своїх на те, щоб з них живих здерли шкіру, або, четвертувавши на шматки козацьке тіло, розвозили б їх по містах і селах, як зробили вони вже з гетьманом і найкращими руськими витязями на Україні. Хіба мало вони знущалися й так над святинею? Що ж ми таке? питаю я всіх вас. Що ж за козак той, хто кинув у біді товариша, кинув його, як собаку, пропасти на чужині? Коли вже на те пішло, що всякий ні за що має козацьку честь, дозволивши плюнути собі в сиві вуса свої і докорити собі прикрим словом, то не докорить уже ніхто мені. Сам залишаюся!

Завагалися всі, що стояли, запорожці.

— А хіба ти забув, бравий полковнику, — сказав тоді кошовий, — що в татар у руках теж наші товариші, що коли тепер їх не визволимо, то життя їх буде продане на вічне невільництво язичникам, а це гірше за вся-

ку смерть? Забув хіба, що в них тепер увесь скарб наш, здобутий християнською кров'ю?

Задумалися всі козаки й не знали, що сказати. Нікому з них не хотілося заслужити лихої слави. Тоді вийшов наперед усіх найстарший віком в усьому запорозькому війську Касян Бовдюг. В пошані був він в усіх козаків; двічі вже обирали його на кошового, і на війні теж був дуже добрий козак, але вже давно постарів і не був ні в яких походах; не любив також і поради давати нікому, а любив старий воїн лежати на боці в козацькому колі, слухаючи оповідання про всяку бувальщину та козацькі походи. Ніколи не встрявав він до їх розмов, усе тільки слухав та притискував пальцем золу в своїй коротенькій люльці, якої не випускав з рота, і довго сидів він потім, примруживши злегка очі; і не знали козаки, чи спав він, чи все ще слухав. Усі походи залишався він дома, але цього разу розібрало старого. Махнув рукою по-козацькому й сказав:

— Е, куди не йшло! Піду й я: може, чим-небудь стану в пригоді козацтву!

Всі козаки притихли, коли виступив він тепер перед зборами, бо давно не чули від нього ніякого слова. Всякий хотів знати, що скаже Бовдюг.

— Прийшла черга й мені сказати слово, пани-браття! — Так він почав. — Послухайте, діти, старого. Мудро сказав кошовий, і, як голова козацького війська, що повинен оберігати його й дбати про військовий скарб, мудрішого нічого він не міг сказати. От що! Це хай буде перша моя мова! А от послухайте, що скаже моя друга мова. А ось що скаже моя друга мова: велику правду сказав і Тарас-полковник, дай боже йому довгого віку, і щоб таких полковників було більше на Україні! Перший обов'язок і перша честь козака є додержати товариства. Скільки живу я на віку, не чув я, пани-браття, щоб козак покинув де чи продав як-небудь свого товариша. І ті і ті нам товариші; менше їх чи більше, — однаково, всі товариші, всі нам дорогі. Та ось яка моя мова: ті, кому милі захоплені татари, нехай рушають за татарами, а кому милі полонені ляхами і не хочеться покидати справедливого діла, нехай застаються. Кошовий з обов'язку піде з одною половиною за татарами, а друга половина обере собі наказного отамана. А наказним отаманом, коли хочете послухати білої голови, не годиться бути нікому іншому, як тільки одному Тарасові Бульбі. Нема з нас нікого, рівного йому в доблесті.

Так сказав Бовдюг і замовк; і зраділи всі козаки, що навів їх таким способом на розум старий. Усі підкинули вгору шапки й закричали:

— Спасибі тобі, батьку! Мовчав, мовчав, довго мовчав, та от нарешті і сказав. Недаремно казав, як збирався в похід, що станеш в пригоді козацтву: так і сталося.

— Що, згодні ви на те? — спитав кошовий.

— Усі згодні! — закричали козаки.

— Виходить, раді кінець?

— Кінець раді! — кричали козаки.

— Слушайте ж тепер військового наказу, діти! — сказав кошовий, виступив наперед і надів шапку, а всі запорожці, скільки їх було, поскидали свої шапки і залишилися з непокритими головами, втупивши очі в землю, як бувало завжди між козаками, коли збирався щось говорити старший.

— Тепер відділяйтесь, пани-браття! Хто хоче йти, ставай на правий бік; хто зостається, відходь на лівий! Куди більша частина куреня переходить, туди й отаман; коли менша частина переходить, приставай до інших куренів.

І всі стали переходити, хто на правий, хто на лівий бік. Котрого куреня більша частина переходила, туди й курінний отаман переходив; котрого мала частина, та приставала до інших куренів; і вийшло за малим не рівно на кожній стороні. Захотіли залишитися: майже весь Незамайківський курінь, більша половина Поповичівського куреня, весь Уманський курінь, весь Канівський курінь, більша половина Стебликівського куреня, більша половина Тимошівського куреня. Всі інші визвалися йти навздогін за татарами. Багато було на обох сторонах дужих і хоробрих козаків. Між тими, що вирішили йти слідом за татарами, був Череватий, добрий старий козак, Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома; Демид Попович теж перейшов туди, бо був дуже завзятої вдачі козак — не міг довго всидіти на місці; з ляхами спробував уже він діла, кортіло спробувати ще з татарами. Курінні були: Ностюган, Покришка, Невеличкий, та багато ще інших славних і хоробрих козаків схотіло спробувати меча й могутнього плеча в сутичці з татариним. Немало було також дуже й дуже добрих козаків між тими, які захотіли залишитися; курінні Демитрович, Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап. Потім багато було ще інших значних і дужих козаків: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрім Гуска, Микола Густий, Задорожній, Метелиця, Іван Закрутигуба, Мусій Шило, Дегтяренко, Сидоренко, Писаренко, потім другий Писаренко, потім ще Писаренко, і багато було інших добрих козаків. Усі були ходжалі, їжджалі: ходили по анатольських берегах, по кримських солончаках та степах, по всіх річках великих і малих, які вливалися в Дніпро, по всіх затоках і дніпровських островах; бували в молдавській, волоській, в турецькій землі; з'їздили все Чорне море двостерновими козацькими човнами; нападали разом п'ятдесятьма човнами на багатющі й височенні кораблі, перетопили чимало турецьких галер і багато-багато вистріляли порошу на своєму віку. Не раз дерли на онучі дорогі паволоки й оксамити. Не раз череси на очкурах у штанях набивали все чистими цехінами. А скільки кожен з них пропив і прогуляв добра, що стало б іншому на все життя, того й полічити не можна. Все спустили по-козацькому, частуючи весь світ і наймаючи музику, щоб усе веселилось, що тільки є на світі. Ще й тепер рідко в кого

з них не було закопане добро: кухлі, срібні ковші та зап'ястя під комишами на дніпровських островах, щоб не довелось татарині знайти його, коли б, при нещасті, вдалось йому напасти несподівано на Січ; але трудно було б татарині знайти його, бо й сам хазяїн уже став забувати, в якому місці закопав його. Отакі-то були козаки, що схотіли залишитися й помститися ляхам за вірних товаришів і Христову віру! Старий козак Бовдюг схотів теж залишитися з ними, сказавши: «Тепер не такі мої літа, щоб ганятися за татарами, а тут є місце, де спочити доброю козацькою смертю. Давно вже просив я в бога, щоб, коли доведеться кінчити життя, то щоб кінчити його на війні за святе й християнське діло. Так воно й сталося. Славнішої смерті вже не буде в іншому місці для старого козака».

Коли відокремились усі й стали на дві сторони в два ряди куренями, кошовий пройшов поміж рядами й сказав:

— А що, панове-браття, чи вдоволені одна сторона другою?

— Всі вдоволені, батьку! — відповіли козаки.

— Ну, то поцілуйтесь ж і один з одним попрощайтесь, бо бог знає, чи доведеться в житті ще побачитись. Слушайте свого отамана, а робіть те, що самі знаєте: самі знаєте, що велить козацька честь.

І всі козаки, скільки їх було, перецілувалися між собою. Почали перші отамани і, повівши рукою по сивих вусах своїх, поцілувалися навхрест і потім взялися за руки й міцно держали руки. Хотів один одного спитати: «Що, пане-брате, побачимось чи не побачимось?» — та й не спитали, замовкли, і задумалися обидві сиві голови. А козаки всі до одного прощалися, знаючи, що багато буде роботи і тим і тим; та не вирішили одначе, зараз розлучатися, а вирішили діждатися темної нічної пори, щоб не дати ворогові побачити, що зменшилось козацького війська. Потім усі рушили по куренях обідати.

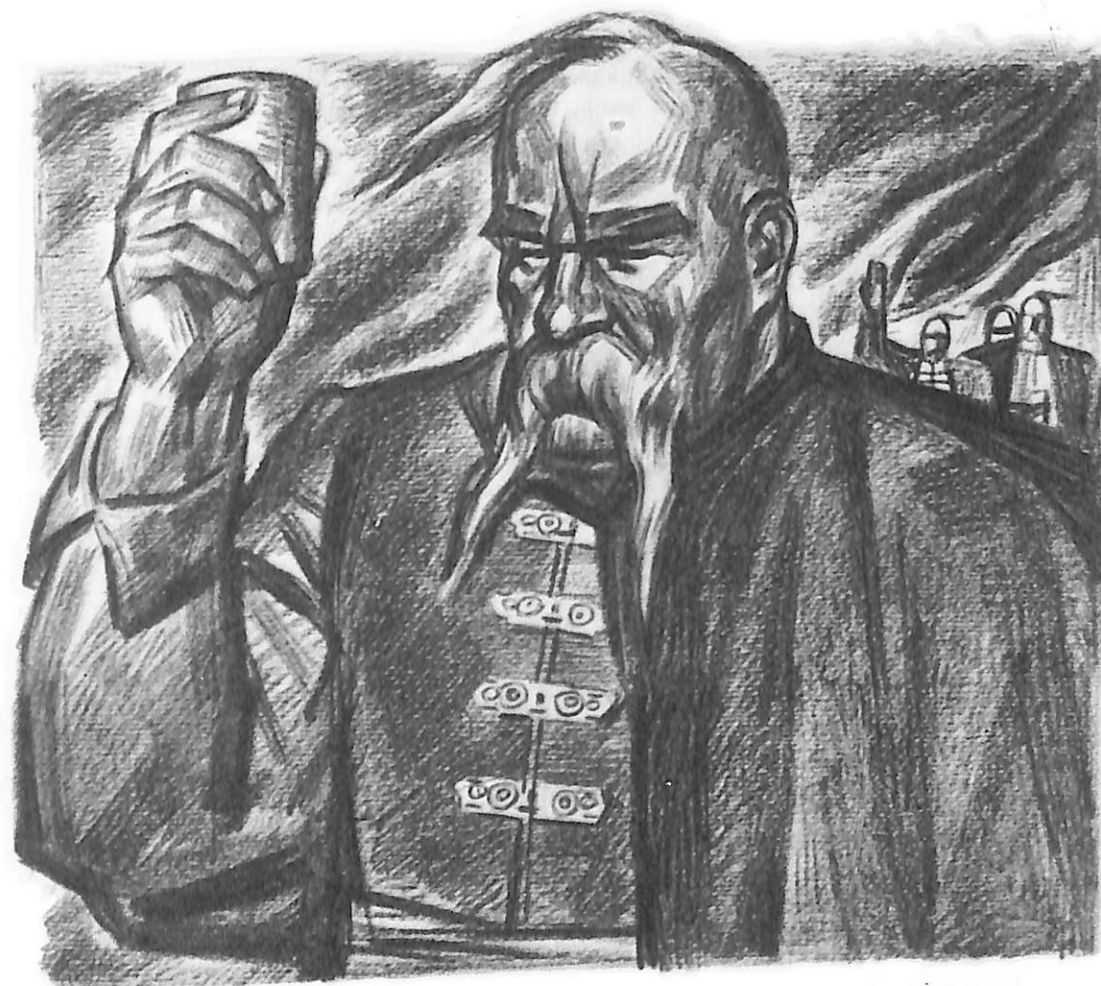
Після обіду всі, кого чекала дорога, полягали відпочивати й спали міцним і довгим сном, ніби чуючи, що, може, останнім сном доводиться їм заснути на такій волі. Спали аж до заходу сонця; а як зайшло сонце й трохи стемніло, стали мазати вози. Спорядившись, пустили вперед вози, а самі, пошпакувавшись ще раз з товаришами, тихо рушили слідом за возами. Кіннота поважно, без покрику й посвисту на коней, злегка затупотіла слідом за пішими, і незабаром стало їх не видно в темряві. Глухо віддавався тільки кінський тупіт та скрип якогось колеса, що ще не розходилося чи не було добре підмазане через нічну темряву.

Довго ще товариші, які залишилися, махали їм здалека руками, хоч не було нічого видно.

А коли пішли назад та вернулися на свої місця, коли побачили при сяючих ясно зірках, що половини возів уже не було на місці, що багатьох, багатьох нема, невесело стало в кожного на серці, і всі задумалися мимоволі, понуривши в землю гувльвісні свої голови.

Тарас бачив, які сумні стали козацькі ряди і як сум, непристойний для хороброго, став тихо обіймати козацькі голови, але мовчав: він хотів дати час на все, щоб призвичаїлись вони й до суму, нав'язаного прощанням з товаришами, а тим часом нишком готувався раптом і враз розбудити їх усіх, гукнувши по-козацькому, щоб знову і з більшою силою, ніж перше, повернулася бадьорість кожному в душу, на що здатна сама тільки слов'янська порода — широка, могутня порода перед іншими, як море перед мілководними річками. Коли час бурхливий, все обертається воно в рев і грім, збиваючи й підіймаючи вали, як не підняти їх безсилим річкам; коли ж без-

вітряно й тихо, ясніше за всі річки розстелеє воно свою неозору, скляну поверхню, вічну насолоду для очей.

І звелів Тарас розпакувати своїм слугам один з возів, що стояв окремо. Більший і міцніший від усіх інших був він у козацькому обозі; подвійною міцною шиною були обтягнуті дебелі колеса його; важко був він навантажений, укритий попонами, міцними воловими шкурами. та ув'язаний туго просмоленими мотузками. На возі були все баклаги й барила старого доброго вина, що довго лежало у Тараса в льохах. Взяв він його про запас, для урочистого випадку, щоб, коли трапиться велика хвилина і перед усіма

буде діло, гідне передачі нащадкам, то щоб кожному, до єдиного, козакові дісталось випити заповітного вина, щоб у велику хвилину велике почуття охопило людину.

Почувши полковничий наказ, слуги кинулися до возів, палашами пере-різували міцні мотузки, здіймали товсті волові шкури й попони і стягали з воза баклагги й барила.

— А беріть усі,— сказав Бульба,— всі, скільки не є, беріть, що в кого є: ківш чи черпак, яким напуває коня, чи рукавицю, чи шапку, а коли що, то й просто підставляй обидві жмені.

І козаки всі, скільки їх було, брали: в кого був ківш, у кого черпак, яким напував коня, в кого рукавиця, в кого шапка, а хто підставляв і так обидві жмені. Всім їм слуги Тарасові, ходячи поміж рядів, наливали з баклагга та барил. Але не велів Тарас пити, поки не дасть знаку, щоб випити їм усім разом. Видно було, що він хотів щось сказати. Знав Тарас, що хоч яке міцне само по собі старе добре вино і хоч як здатне воно зміцнити дух людини, але коли до нього та долучиться ще слушне слово, то вдвоє міцніша буде сила і вина і духу.

— Я частую вас, пани-браття,— так сказав Бульба,— не на честь того, що ви зробили мене своїм отаманом, хоч і яка велика ця честь, не на честь також прощання з нашими товаришами: ні, іншим часом годилося б те й те, але не така тепер перед нами хвилинка. Перед нами діла великого поту, великої козацької доблесті! Отже, вип'ємо, товариші, разом вип'ємо поперед усього за святу православну віру: щоб прийшов нарешті такий час, щоб по всьому світу розійшлась і скрізь була б одна свята віра, і всі, скільки їх є бусурменів, усі б поробилися християнами! Та за одним уже разом вип'ємо і за Січ, щоб довго вона стояла на погибель усьому бусурменству. щоб кожного року виходили з неї молодці, один за одного ліпші, один за одного кращі. Та вже разом вип'ємо й за нашу власну славу, щоб сказали внуки й сини тих внуків, що були колись такі, які не посоромили товариства й не зрадили своїх. Тож за віру, пани-братове, за віру!

— За віру! — загомоніли всі, що стояли в ближчих рядах, густими голосами.

— За віру! — підхопили дальші, і все, що було, і старе і молоде, випило за віру.

— За Січ! — сказав Тарас і високо підняв над головою руку.

— За Січ! — відгукнулось густо в передніх рядах.— За Січ! — сказали тихо старі, моргнувши сивим усом; і, стрепенувшись, як молоді соколи, повторили молоді: — За Січ!

І чуло далеко поле, як поминали козаки свою Січ.

— Тепер останній ковток, товариші, за славу і всіх християн, які живуть на світі!

І всі козаки, до останнього в полі, випили останній ковток у ковшак за

славу всіх християн, які тільки є на світі. І довго ще лунало по всіх рядах поміж куренів:

— За всіх християн, які тільки є на світі!

Уже порожньо було в ковшак, а все ще стояли козаки, піднявши руки. Хоч весело дивилися очі їх усіх, прояснілі від вина, але дуже задумалися вони. Не про користь та военний прибуток тепер думали вони, не про те, кому пощастить набрати червінців, дорогої зброї, розшитих каптанів та черкеських коней; але задумалися вони — як орли, сидячи на верховинах стрімких, високих гір, з яких далеко видно море, що розіслалося безмежно, засіяне, як дрібними птахами, галерами, кораблями і всякими суднами, огорожене по боках ледь видимими тонкими помор'ями, з прибережними, як мошкара, містами й похиленими, як дрібна травичка, лісами. Як орли, озирали вони навколо себе очима все поле й долину свою, що чорніла вдалині. Буде, буде все поле з облогами й дорогами вкрите сторчма їхніми білими кістками, щедро обмившись козацькою їхньою кров'ю і вкрившись розбитими возами, розколотими шаблями й списами. Далеко порозкидаються чубаті голови з чубами, що перекрутяться й запечуться в крові, та з опущеними донизу вусами. Будуть, налетівши, орли видирати й висмиквати з них козацькі очі. Але добро велике в такій широко й вільно розкиданій смертній ночівлі! Не загине жодна великодушна справа і не загине, як мала порошинка з рушничного дула, козацька слава. Буде, буде бандурист, з сивою по груді бородою, а може, ще повний зрілої мужності, але білоголовий дід, віщий духом, і скаже він про них своє густе, могутнє слово. І піде далеко по всьому світу про них слава, і все, що тільки народиться потім, заговорить про них. Бо далеко розноситься могутнє слово, будучи подібним до гучної міді дзвонів, у яку багато вкинув майстер дорогого, чистого срібла, щоб далеко по містах, халупах, палатах і селах розносився красний дзвін, скликаючи однаково всіх на святу молитву.

IX

У місті не дізнався ніхто, що половина запорожців вирушила в погоню за татарами. З магістратської башти примітили тільки вартові, що потяглася частина возів за ліс; але подумали, що козаки готувалися зробити засідку; те саме думав і французький інженер. А тим часом слова кошового не пішли марно, і в місті виявилася недостача харчів. За звичаєм минулих віків, військо не розраховувало, скільки йому було треба. Спробували зробити вилазку, та половина сміливців була тут-таки перебита козаками, а половина прогнана в місто ні з чим. Жиди, однак, скористувалися вилазкою й пронюхали все: куди й чого вирушили запорожці, і з якими воєначальниками, і які саме курені, і скільки їх чис-

лом, і скільки залишилося на місці, і що вони гадають робити,— одне слово, через кілька вже хвилин у місті про все дізнались. Полковники підбадьорились і готувалися дати бій. Тарас уже бачив те з руху та гомону в місті і вміло поряdkував, шиковав, роздавав накази, поставив у три табори курені, обгородивши їх возами на зразок фортець,— рід битви, в якій бували непереможні запорожці; двом куреням звелів стати на засідку; повбивав частину поля гострим кіллям, ламаною зброєю, уламками списів, щоб при нагоді нагнати туди ворожу кінноту. І коли все було зроблено, як треба, сказав промову до козаків, не на те, щоб підбадьорити й підохотити їх,— знав, що й без цього міцні вони духом,— а просто самому хотілося висловити все, що було на серці.

— Хочеться мені вам сказати, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, в якій шані у вас була земля наша: і грекам дала себе знати, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі, князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Усе взяли бусурмени, все пропало. Тільки zostалися ми сиротами, та, як удовиця після доброго чоловіка, сиротою, так само, як і ми, земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство! Ось на чому стоїть наше товариство! Нема зв'язку, святішого від товариства. Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить батька й матір. Та це не те, браття: любить і звір свою дитину. Але поріднитися рідністю по душі, а не по крові, може сама тільки людина. Бували й по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів. Вам доводилося не одному довго пропадати на чужині; бачиш, і там люди! теж божа людина, і розбалакаєшся з нею, як з своєю; а як дійде до того, щоб повідати сердечне слово,— бачиш: ні, розумні люди, та не ті; такі ж люди, та не ті! Ні, браття, так любити, як може любити руська душа,— любити не те, щоб розумом чи іншим чим, а всім, чим дав бог, що тільки є в тобі, а... — сказав Тарас, і махнув рукою, і потряс сивою головою, і вусом моргнув, і сказав: — Ні, так любити ніхто не може! Знаю, підло повелось тепер в землі нашій; думають тільки, щоб при них були стоги хліба, скирти та кінські табуни їхні, та щоб були цілі в льохах запечатані меди їхні. Переймають чорт знає які бусурменські звичаї: цураються мови своєї; свій зі своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговому ринку. Милість чужого короля, та й не короля, а паскудна милість польського магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх у пику, дорожча для них за всяке братерство. Але й в останнього падлюки, який він не є, хоч весь вивалявся він у сажі і в поклонництві, є і в того, браття, крихітка руського почуття. І прокинеться воно коли-небудь, і вдариться він, бідолашний, об поли руками, схопить себе за голову, проклявши голос-він, підле життя своє, готовий муками спокутувати ганебне діло. Нехай же знають вони всі, що таке значить в Руській землі товариство! Вже як на

те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати!.. Нікому, нікому!.. Не вистачить у них на те мишачої натури їх!

Так говорив отаман і, коли скінчив мову, все ще потрясав посрібленою в козацьких ділах головою. Всіх, хто стояв, зворушила дуже така мова, дійшовши аж до самого серця. Самі найстаріші в рядах стояли нерухомо, понуривши сиві голови в землю; сльоза тихо набігала в старих очах; поволі утирали вони її рукавом. І потім усі, начебто змовившись, махнули разом рукою й потрясли бувалими головами. Видно, мабуть, багато нагадав їм старий Тарас знайомого й кращого, що буває на серці в людини, яка навчена горем, працею, молодечтвом і всякими знегодами життя, або хоч і не зазнала їх, але багато відчула молодою, перлистою душею на вічну радість старим батькам, що породили її.

А з міста вже виступало вороже військо, гримлячи в літаври й труби, і, взявшись у боки, виїздили пани, оточені незліченними слугами. Товстий полковник давав накази. І почали наступати вони тісно на козацькі табори, нахваляючись, націляючись пищальми, блискаючи очима й вилискуючи мідним обладунком. Як тільки побачили козаки, що підійшли вони на рушничний постріл, усі разом гримнули в семип'ядні пищалі і, не зупиняючись, все палили вони з пищалей. Далеко залунало гучне бухкання по всіх навколишніх полях і нивах, зливаючись у безперервний гук; димом затягло все поле, а запорожці все палили, не переводячи духу: задні тільки заряджали та передавали переднім, примушуючи дивуватись ворога, що не міг зрозуміти, як стріляють козаки, не заряджаючи рушниць. Уже не видно було, за великим димом, що обняв і те і те військо, не видно було, як то одного, то другого не ставало в рядах; але почували ляхи, що густо летіли кулі й гарячим ставало діло; і, коли подалися трохи назад, щоб відсторонитися від диму й оглядітися, то багатьох не долічилися в рядах своїх. А в козаків, може, другий-третій був убитий на всю сотню. І все палили козаки з пищалей, ні на хвилину не даючи перерви. Сам чужоземний інженер дивувався з такої, ніколи ним не баченої тактики, сказавши тут-таки при всіх: «От браві молодці-запорожці! От як треба битися й іншим по інших землях!» І дав раду повернути тут же на табір гармати. Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати; здригнулася, далеко загубши, земля, і вдвоє більше затягло димом усе поле. Почули запах пороху серед майданів і вулиць у далеких і близьких містах. Але націлювачі взяли надто високо: розпечені ядра вигнули занадто високу дугу. Страшно завищавши в повітрі, перелетіли вони через голови всього табору й зарились далеко в землю, зірвавши й метнувши високо в повітря чорну землю. Ухопив себе за волосся французький інженер, бачачи таку невправність, і сам заходився націлювати гармати, незважаючи на те, що жарили й сипали кулями безперестану козаки.

Тарас бачив ще здаля, що лихо буде всьому Незамайківському й Стеб-

ліківському куреням, і скрикнув гучно: «Вибирайтеся мерщій з-за возів і сідай кожний на коня!» Та не встигли б зробити ні того, ні того козаки, коли б Остап не вдарив у саму середину; вибив запали у шістьох гармашів, у чотирьох тільки не міг вибити. Відігнали його назад ляхи. А тим часом чужоземний капітан сам узяв у руку запал, щоб пальнути з величезної гармати, якої ніхто з козаків не бачив доти. Страшно дивилася вона широкою пащею, і тисяча смертей виглядала звідти. І як гримнула вона, а за нею слідом три інших, чотири рази потрясши глухо-відгомінну землю,— багато завдали вони горя! Не по одному козакові зариділа стара мати, б'ючи себе кістлявими руками в старі груди. Не одна зостанеться вдова в Глухові, Немирові, Чернігові й інших містах. Буде, сердешна, вибігати щодня на базар, хапаючись за всіх прохожих, розпізнаючи кожного з них у очі, чи немає між ними одного, наймилішого за всіх. Але багато пройде через місто всякого війська і вічно не буде між ними одного, наймилішого за всіх.

Так, наче не бувало половини Незамайківського куреня! Як градом вибиває раптом усю ниву, де, мов щирозлотний червінець, красувався кожний колос, так їх вибило й поклато.

Як же кинулися козаки! Як схопилися всі! Як закипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що кращої половини куреня його немає! Вбився він з рештою своїх незамайківців у саму середину. В гніві посік на капусту першого, що трапився, багатьох кіннотників позбивав з коней, діставши списом і кіннотника і коня, пробрався до гармашів і вже відбив одну гармату. А вже там, бачить, клопочеться уманський курінний отаман і Степан Гуска вже відбиває головну гармату. Покинув він тих козаків і повернув із своїми в другу ворожу гущу. Там, де пройшли незамайківці — то вже там і вулиця, де завернули — то вже там і провулок! Так і видно було, як ріділи ряди і снопами валилися ляхи! А коло самих возів Вовтузенко, а спереду Черевиченко, а коло дальніх возів Дегтяренко, а за ним курінний отаман Вертихвіст. Двох шляхтичів підняв уже на спис Дегтяренко, та напав, нарешті, на неподатливого третього. Верткий і міцний був лях, пишною зброєю прикрашений і п'ятдесят самих слуг привів із собою. Погнув він тяжко Дегтяренка, збив його на землю і вже, замахнувшись на нього шаблею, кричав:

— Нема з вас, собак-козаків, ні одного, хто б посмів стати проти мене!

— А от же є! — сказав і виступив наперед Мусій Шило. Дужий був він козак, не раз отаманував на морі й багато натерпівся всякої біди. Схопили їх турки коло самого Трапезонта й усіх забрали невільникими на галери, закували їм руки й ноги в залізні ланцюги, не давали цілими тижнями пшона й поїли гидкою морською водою. Все знесли й витерпіли бідні невільники, аби тільки не змінити православної віри. Не витерпів отаман Мусій Шило, потоптав ногами святий закон, поганою чалмою обвив грішну

голову, увійшов у довіру в паші, став ключником на кораблі й старшим над усіма невільниками. Дуже засмутилися з того бідні невільники, бо знали, що коли свій продасть віру й пристане до гнобителів, то тяжче й гірше бути під його рукою, ніж під усяким іншим нехристом. Так і сталося. Всіх закував Мусій Шило у нові ланцюги по троє в ряд, прикрутив їм аж до білої кості тверді мотузи; всім понабивав шиї, частуючи запотиличниками. І коли турки, зрадивши, що дістали собі такого слугу, почали бенкетувати і, забувши закон свій, всі перепилися, він приніс усі шістдесят чотири ключі і роздав невільникам, щоб відмикали себе, кидали б ланцюги й кайдани в море, а брали б натомість шаблі та рубали турків. Багато тоді набрали козаки здобичі й повернулися зі славою на батьківщину, і довго бандуристи прославляли Мусія Шила. Обрали б його на кошового, та зовсім чудний був козак. Іноді вершив таке діло, якого наймудрішому не придумати, а то — просто дур брав козака. Пропив він і прогуляв усе, всім заборгував на Січі і, на додачу до того, прокрався, як вуличний злодій: уночі потяг з чужого куреня всю козацьку зброю й заставив шинкареві. За таке ганебне діло прив'язали його на базарі до стовпа й поклали поруч кия, щоб кожен в міру сили своєї відважив йому по удару. Та не знайшлося такого з усіх запорожців, хто б підняв на нього кия, пам'ятаючи колишні його заслуги. Отакий був козак Мусій Шило.

— Та єсть же такі, що б'ють вас, собак! — сказав він, кинувшись на того. І вже ж так рубалися вони! І наплічники, і зеркала погнулися в обох від ударів. Розрубав на ньому вражий лях залізну сорочку, діставши лезом самого тіла: зачервоніла козацька сорочка. Та не зважив на те Шило, а замахнувся всією жилавою рукою (важка була коренаста рука) і оглушив його раптом по голові. Розлетілась мідна шапка, захитався й гримнувся лях, а Шило заходився рубати й хрестити приголомшеного. Не добивай, козаче, ворога, а краще обернись назад! Не повернувся козак назад, і тут же один із слуг убитого загнав йому ножа в шию. Повернувся Шило і вже дістав би сміливця, та той пропав у пороховому диму. З усіх боків почалося бахкання з самопалів. Похитнувся Шило й відчув, що рана була смертельна. Упав він, поклавши руку на свою рану, і сказав, звернувшись до товаришів: «Прощайте пани-браття, товариші! Хай же стоїть на вічні віки православна Руська земля і буде їй вічна честь!» І зажмурился ослабленими очі свої, і вилетіла козацька душа з суворого тіла. А там уже виїздив Задорожній із своїми, ламав ряди курінний Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове? — сказав Тарас, перегукнувшись з курінними. — Є ще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила: ще не гнуться козаки!

І натиснули сильно козаки: зовсім змішали всі ряди. Низькорослий пол-

ковник ударив на збір і звелів викинути всім мальованих знамен, щоб зібрати своїх, розсипаних далеко по всьому полю. Усі бігли ляхи до корогів; та не встигли вони ще вишикуватися, як уже курінний отаман Кукубенко вдарив знову із своїми незамайківцями в середину і напав просто на товстопузого полковника. Не видержав полковник і, повернувши коня, пустився навскач; а Кукубенко далеко гнав його через усе поле, не давши йому з'єднатися з полком. Побачивши те з бокового куреня, Степан Гуска пустився йому навперейми з арканом у руці, пригнувши голову до кінської шиї, і, вибравши час, з одного разу накинув аркан йому на шию. Весь побагровів полковник, ухопившись за мотуз обома руками і силкуючись розірвати його, але вже дужий розмах загнав йому в самий живіт смертоносний спис. Там і зостався він, пришитий до землі. Та не минути лиха й Гусці! Не встигли оглянутись козаки, як уже побачили Степана Гуску піднятим на чотири списи. Тільки і встиг сказати бідолаха: «Хай же загинуть усі вороги і радіє вічні віки Руська земля!» І там же помер.

Оглянулись козаки, а вже там, збоку, козак Метелиця частує ляхів, глушачи того й того; а вже там, з другого боку, натискує із своїми отаман Невеличкий; а коло возів перевертає ворога й б'ється Закругиуба; а коло дальніх возів третій, Писаренко, відігнав уже цілу ватагу. А вже там, коло інших возів, схопилися й б'ються на самих возах.

— Що, панове? — перегукнувся отаман Тарас, проїхавши попереду всіх. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи міцна козацька сила? Чи не гнуться ще козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях; ще міцна козацька сила; ще не гнуться козаки!

А вже впав з воза Бовдюг. Просто під саме серце влучила йому куля, але зібрав старий весь дух свій і сказав:

«Не жалко розлучатися з світом. Дай боже і всякому такої смерті! Нехай же славиться до кінця віку Руська земля!» І полинула у високості Бовдюгова душа розповісти давно померлим дідам, як уміють битися на Руській землі, і ще краще того, як уміють умирати в ній за святу віру.

Балабан, курінний отаман, незабаром після того гримнувся теж на землю. Три смертельні рани дісталися йому: від списа, від кулі й від важкого палаша. А був він один з найдоблесніших козаків; багато було під його отаманством морських походів; та найславніший був похід до анатольських берегів. Багато набрали вони тоді цехинів, дорогої турецької габи¹, киндяків² і всякого вбрання, але зазнали лиха, коли поверталися: попали, сердешні, під турецькі ядра. Як сипнуло на них з корабля, — половина човнів закрутилася й перевернулася, потопивши не одного в воді, та прив'язаний

¹ Габа — біле турецьке сукно.

² Киндяки — шовкова тканина.

з боків очерет врятував човни від потоплення. Балабан відплив на всіх веслах, став просто проти сонця і через те зробився невидимим турецькому кораблю. Цілу ніч потім черпаками й шапками вибирали вони воду, латаючи пробиті місця; з козацьких штанів накраяли вітрил, понесли і втекли від найшвидшого турецького корабля. І мало того, що прибули безбідно на Січ, привезли ще золотом шиту ризу архімандритові Межигірського київського монастиря і на Покрову, що на Запорозжі, шати з чистого срібла. І славили довго потім бандуристи щастя козаків. Поник він тепер головою, відчувши передсмертні муки, і тихо сказав: «Здається мені, панібрати, умираю доброю смертю: сімох я порубав, дев'ятьох списом зако-

лов. Потоптав конем доволі, а вже не пригадую, скільки дістав кулею. Хай же цвіте вічно Руська земля!..» І відлетіла його душа.

Козаки, козаки! не видавайте найкращого цвіту вашого війська! Уже обступили Кукубенка, вже сім чоловік тільки лишилося з усього Незамайківського куреня; вже й ті відбиваються через силу; вже закривавилася на ньому одежа. Сам Тарас, побачивши біду його, поспішив на допомогу. Та пізно наспіли козаки: вже зайшов йому глибоко під серце спис перше, ніж відігнали ворогів, що обступили його. Тихо схилився він на руки козаків, які підхопили його, і ринула струменем молода кров, немов дороге вино, яке несли в склянній посудині з льоху необережні слуги, посковзнулись

тут же коло входу й розбили дорогу сулію: все розлилось на землю вино, і схопив себе за голову, прибігши, господар, що беріг його для найкращого випадку в житті, щоб, коли приведе бог, на старість зустрітися з товаришем юності, то щоб спом'янути разом з ним колишній інший час, коли інакше і краще веселився чоловік... Повів Кукубенко навколо себе очима й промовив: «Дякую богові, що довелось мені вмерти при очах ваших, товариші! Нехай же після нас живуть ще краще, ніж ми, і красується вічно улюблена Христом Руська земля!» І вилетіла молода душа. Підняли її ангели на руки і понесли до небес. Гарно буде йому там. «Сідай, Кукубенко, одесную мене! — скаже йому Христос: — ти не зрадив товариства, безчесного діла не зробив, не кинув у біді людину, охороняв і оберігав мою церкву». Всіх засмутила смерть Кукубенка. Вже ріділи дуже козацькі ряди; багатьох, багатьох хоробрих уже не долічувались; та стояли й трималися ще козаки.

— А що, панове? — перегукнувся Тарас з куренями, які ще залишилися. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи не потупилися шаблі? Чи не стомилася козацька сила? Чи не погнулись козаки?

— Стане ще, батьку, пороху! Годяться ще шаблі; не стомилася козацька сила; не погнулись ще козаки!

І рвонулися знову козаки так, ніби й втрат ніяких не зазнали. Вже три тільки курінних отамани залишилися в живих. Багряніли вже скрізь червоні ріки; високо гатилися мости з козацьких і ворожих тіл. Глянув Тарас на небо, а вже по небу потяглися ключем кречети. Ну, буде комусь пожива! А вже там підняли на спис Метелицю. Вже голова другого Писаренка, завертівшись, закліпала очима. Вже підломився й бухнувся об землю на четверо порубаний Охрім Гуска. «Ну!» — сказав Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і вдарив сильно, вихопившись із засідки, на кінноту. Не витримали дужого натиску ляхи, а він гнав їх і нагнав просто на місце, де були вбиті в землю кілки й уламки списів. Почали спотикатися й падати коні та летіти через голови ляхи. А в цей час корсунці, що стояли останні за возами, побачивши, що вже досягне рушнична куля, гримнули враз із самопалів. Всі збилися й розгубилися ляхи, і підбадьорилися козаки: «От і наша перемога!» — залунали з усіх боків запорозькі голоси, засурмили сурми і викинули побідну корогву. Скрізь тікали й ховалися розбиті ляхи. «Ну, ні, ще не зовсім перемога!» — сказав Тарас, дивлячись на міські мури, і сказав він правду.

Розчинилась брама, і вилетів звідти гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіма вершниками були всі, як один, бурі аргмаки. Попереду інших мчав лицар, від усіх меткіший, за всіх вродливіший. Так і летіло чорне волосся з-під мідної його шапки; маяв зав'язаний на руці дорогий шарф, вишитий руками першої красуні. Так і оторопів Тарас, коли побачив, що це був Андрій. А він тим часом, охоплений палом і жаром битви, жадаючи заслужити пов'язаний на руку дарунок, помчав, як молодий хорт,

найкращий, найбистріший і наймолодший від усіх у зграї. Атукнув на нього досвідчений мисливець, — і він помчав, пустивши прямою риссю в повітрі свої ноги, весь похилившись набік усім тілом, зриваючи сніг і десять разів випереджаючи самого зайця в запалі свого бігу. Спинився старий Тарас і дивився на те, як він чистив перед собою дорогу, розгонив, рубав і сипав удари направо й наліво. Не витерпів Тарас і закричав: «Як? Своїх?.. Своїх, чортів сину, своїх б'єш?..» Та Андрій не бачив, хто перед ним був, свої чи інші які; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і подібні до річкового лебеда груди, і сніжну шию, і плечі, і все, що створено для безумних поцілунків.

«Гей, хлоп'ята! заманіть мені тільки його до лісу, заманіть мені тільки його!» — гукав Тарас. І визвалось ту ж мить тридцять найбистріших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, тут же пустилися на конях, просто навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх, відділили від задніх, дали по гостинцю тому й тому, а Голокопитенко учистив плазом по спині Андрія, і ту ж мить пустились тікати від них, скільки вистачало козацької сили. Як скипів Андрій! Як забунтувала по всіх жилах молода кров! Ударивши гострими острогами коня, щодуху полетів він за козаками, не оглядаючись назад, не бачачи, що позаду всього тільки двадцять чоловік поспівало за ним. А козаки летіли скільки сили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій і мало вже був не наздогнав Голокопитенка, як враз чиясь дужа рука ухопила за повід його коня. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затрясся він усім тілом і раптом зблід...

Так школяр, необачно зачепивши свого товариша і діставши від того лінійкою по лобі, спалахує як огонь, несамовитий вискакує з лавки й жететься за зляканим товаришем своїм, готовий розірвати його на шматки, і зненацька наштотвується на вчителя, що входить у клас: вмить ущухає несамовитий порив і спадає безсила лють. Подібно до цього, в одну мить пропав, ніби й не було його зовсім, гнів Андрія. І бачив перед собою самого тільки страшного батька.

— Ну, що ж тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись просто йому у вічі.

Та нічого не міг на те сказати Андрій і стояв, втупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій стояв, не відповідаючи.

— Так продати? продати віру? продати своїх? Стій же, злязь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня й спинився ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не ворушись! Я тебе породив, я тебе і в'ю! — сказав Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча рушницю.

Білий, як полотно, був Андрій; видно було, як тихо ворушилися уста

його і як він вимовляв чиесь ім'я; та не було це ім'я вітчизни, чи матері, чи братів — це було ім'я прекрасної полячки. Тарас вистрілив.

Як хлібний колос, підрізаний серпом, як молоде ягня, відчувши під серцем смертельне залізо, звисив він голову і повалився на траву, не мовивши жодного слова.

Спинився синовбивець і дивився довго на бездушний труп. Він і мертвий був прекрасний: мужнє обличчя його, недавно повне сили й непереможного для жінок чару, все було прекрасне; чорні брови, як траурний оксамит, відтіняли його зблідлі риси.

— Чим би не козак був? — сказав Тарас, — і станом високий, і чорнобривий, і лице, як у дворянина, і рука була міцна в бою! Пропав, пропав безславно, як підлий собака!

— Батьку, що ти зробив? Це ти вбив його? — сказав, під'їхавши в цей час, Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно подивився мертвому в очі Остап. Жаль йому стало брата, і промовив він тут же:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно в землю, щоб не поглумилися над ним вороги і не розтягли б його тіла хижі птахи.

— Поховають його й без нас! — сказав Тарас. — Будуть у нього плакальниці й утішниці!

І хвилин зо дві думав він: чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати в ньому лицарську доблесть, яку хоробрий повинен поважати хоч би там у кому. Аж бачить — мчить до нього на коні Голокопитенко:

— Біда, отамане, зміцніли ляхи, прибула на підмогу свіжа сила!..

Не встиг сказати Голокопитенко, мчить Вовтузенко.

— Біда, отамане, нова валить іще сила!..

Не встиг сказати Вовтузенко, Писаренко біжить бігом уже без коня:

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки. Вже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожнього вбито, Черевиченка вбито. Але стоять козаки, не хочуть умирати, не побачивши тебе в очі; хочуть, щоб глянув ти на них перед смертною годиною.

— На коня, Остапе! — сказав Тарас і поспішив, щоб застати ще козаків, щоб подивитися ще на них і щоб вони глянули перед смертю на свого отамана.

Та не виїхали вони ще з лісу, а вже ворожа сила оточила з усіх боків ліс, і між деревами скрізь показалися вершники з шаблями й списами. «Остапе!.. Остапе, не піддавайся!..» — гукав Тарас, а сам, вихопивши шаблю наголо, давай чесати на всі боки перших, що траплялися. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та не в добрий час, видно, наскочило; з одного полетіла голова, другий перевернувся, відступивши; поцілило списом у ребро третьому; четвертий був відважніший, ухилився головою

від кулі, і влучила в кінські груди гаряча куля, — здивився скажений кінь, грюкнувся об землю і задушив під собою вершника. «Добре, синку!.. Добре, Остапе!..» — кричав Тарас. — Ось я слідом за тобою!..» А сам усе відбивався від нападників. Рубається й б'ється Тарас, сипле гостинці тому й другому на голову, а сам дивиться вперед, на Остапа, і бачить, що вже знову схопилося з Остапом мало не восьмеро разом. «Остапе!.. Остапе, не піддавайся!» Але вже перемагають Остапа; вже один накинув йому на шию аркан, уже в'яжуть, вже беруть Остапа. «Ех, Остапе, Остапе!..» — кричав Тарас, пробиваючись до нього, рубаючи на капусту всіх на своєму шляху. — Ех, Остапе, Остапе!..» Та як важким камнем ударило його самого в ту ж хвилину. Все закрутилося й перевернулося в очах його. На мить змішано блиснули перед ним голови, списи, дим, виблиски вогню, гілля дерев з листям, що мелькнуло перед самими його очима. І grimнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І туман повив його очі.

Х

Довго ж я спав! — сказав Тарас, опам'ятавшись, як після тяжкого хмільного сну, і намагаючись розпізнати речі навколо себе. Страшенна слабкість долала його члени. Ледве мерехтіли перед ним стіни й кутки незнайомої світлиці. Нарешті помітив він, що перед ним сидів Товкач і, здавалось, прислухався до кожного його подиху.

«Еге, — подумав про себе Товкач, — заснув би ти, може, і навіки!» Та нічого не сказав, посварився пальцем і дав знак мовчати.

— Та скажи ж мені, де я тепер? — спитав знов Тарас, напружуючи розум і силкуючись пригадати, що було.

— Мовчи ж! — гримнув на нього суворо товариш. — Що тобі ще хочеться знати? Хіба не бачиш, що весь порубаний? Уже два тижні, як ми

з тобою мчимо, не переводячи духу і як ти в гарячці та жару плетеш і верзеш нісенітницю. Оце вперше заснув спокійно. Мовчи ж, коли не хочеш собі накоїти лиха.

Але Тарас усе намагався й силкувався зібрати свої думки й пригадати, що було.

— Та мене ж бо оточили були й зовсім уже схопили ляхи? Мені ж не було ніякої змоги вибитися з натовпу?

— Мовчи, кажуть тобі, чортів сину! — закричав Товкач сердито, як нянька, втративши терпець, кричить на невгамовного пустуна-хлопця. — Яка користь знати тобі, як ти вибрався? Досить того, що вибрався. Знайшлися люди, що тебе не зрадили, — ну, й буде з тебе! Нам ще не одну ніч мчати вкупі. Ти думаєш, що пішов за простого козака? Ні, твою голову оцінено в дві тисячі червінців.

— А Остап? — скрикнув раптом Тарас, напружився, щоб підвестись і враз згадав, як Остапа схопили і зв'язали на його очах, і що тепер він уже в лядських руках.

І обгорнуло горе стару голову. Зірвав, постягав він усі перев'язки з ран своїх, кинув їх далеко геть, хотів голосно щось сказати — і замість того почав верзти нісенітницю; жар та марення знов опанували його, і полились без тям і зв'язку безумні речі.

А тим часом вірний товариш стояв перед ним, лаючись і сиплючи без ліку жорстокі докірливі слова та дорікання. Нарешті схопив він його за ноги й за руки, сповив, як дитину, поправив усі пов'язки, загорнув його у волову шкуру, зав'язав у лубки і, припнувши мотузками до сідла, помчав знов з ним в дорогу.

— Хоч неживого, а доведу тебе! Не попущу, щоб ляхи поглумилися над твоєю козацькою вродою, на шматки рвали б твоє тіло та кидали його у воду. Нехай же, хоч і буде орел висмикати очі з твого чола, та нехай то буде степовий наш орел, а не лядський, не той, що прилітає з польської землі. Хоч неживого, а доведу тебе до України!

Так говорив вірний товариш. Мчав без відпочинку дні і ночі й привіз його, непритомного, в саму Запорозьку Січ. Там заходився він лікувати його невтомно травами й примочками; знайшов якусь тямущу жидівку, що місяць поїла його всякими ліками, і нарешті Тарасові стало краще. Чи то ліки, чи своя залізна сила взяла гору, тільки він через півтора місяця встав на ноги; рани загоїлись, і тільки самі шабельні рубці показували, як глибоко колись поранений був старий козак. Однак ж став він помітно похмурий і сумний. Три тяжкі зморшки насунулись на чоло його і вже більш ніколи не сходили з нього. Оглянувся він тепер кругом себе: все нове на Січі, всі перемерли старі товариші. Жодного з тих, що стояли за справедливе діло, за віру й братерство. І ті, що вирушили з кошовим навздогін за татарами, і тих уже давно не було: всі наклали головами, всі

загинули; хто, поклавши в самому бою з честю голову, хтовід безводдя й безхліб'я серед кримських солончаків; хто в полоні загинув, не знісши наруги; і самого колишнього кошового вже давно не було на світі, і нікого з старих товаришів; і вже давно травою поросла колись кипуча козацька сила. Чув він тільки, що був бенкет великий, бучний бенкет: весь перебито на друзки посуд; ніде не зосталося вина ні краплини, розхапали гості і слуги всі дорогі кубки й начиння, — і смутний стоїть господар дому, думаючи: «Краще б і не було того бенкету». Даремно намагалися розважити й розвеселити Тараса; даремно бородаті, сиві бандуристи, приходячи по два й по три, уславляли його козацькі подвиги. Суворо й байдуже дивився

він на все, і на нерухомому обличчі його виступало невгасиме горе, і, тихо понуривши голову, казав він: «Сину мій! Остапе мій!»

Запорожці збирались у морську експедицію. Двісті човнів спущено було в Дніпро, і Мала Азія бачила їх, з голеними головами й довгими чубами, як руйнували вони вогнем і мечем квітучі береги її; бачили чалми своїх магометанських жителів розкиданими, мов її незчисленні квіти, на змочених кров'ю полях та плаваючими коло берегів. Вона бачила чимало заманих дьогтем запорозьких шароварів, мускулястих рук з чорними нагайками. Запорожці поїли й поламали весь виноград; у мечетях залишили цілі купи гною; перські дорогі шалі вживали замість очкурів і підперізували

ними забруднені свитки. Довго ще потім знаходили в тих місцях за-порозькі коротенькі люльки. Вони весело пливли назад; за ними гнався десятигарматний турецький корабель і залпом з усіх гармат своїх розігнав, як птахів, утлі їх човни. Третина їх потонула в морських глибинах, але інші знов зібралися до купи й прибули до гирла Дніпра з дванадцятьма барилами, повними цехнів. Та все це вже не цікавило Тараса. Він ішов у дуги й степи, ніби на полювання, але заряд його залишався невистріле-ним. І, поклавши рушницю, повний туги, сідав він на морському березі. Довго сидів він там, понуривши голову і все кажучи: «Остапе мій! Остапе мій!» Перед ним іскрилося й стелилося Чорне море; в далекому очереті кигикала чайка; білий вус його сріблився, і сльоза капала одна за одною.

І не витримав нарешті Тарас. «Хоч би що там було, піду розвідати, що з ним: чи живий він? у могилі? чи вже і в самій могилі нема його? Роз-відаю, хоч би там що!» І через тиждень уже опинився він у місті Умані, озброєний, на коні, із списом, шаблею, дорожньою баклагою при сідлі, похідним горщиком з саламахою, пороховими патронами, кінськими пута-ми та іншим спорядженням. Він просто під'їхав до неохайного, брудного будиночка, в якому ледве видно було невеличкі віконця, закурени не знати чим; димар був заткнутий ганчіркою, і дірява покрівля вся була вкрита горобцями. Купа всякого сміття лежала перед самими дверима. З вікна виглядала голова жидівки в чепці з потемнілими перлами.

— Чоловік дома? — спитав Бульба, злізаючи з коня й прив'язуючи повід до залізного гака, що був коло самих дверей.

— Дома, — сказала жидівка і поспішила ту ж мить вийти з пшеницею в корчику для коня і кухлем пива для лицаря.

— Де ж твій жид?

— Він у другій світлиці, молиться, — промовила жидівка, вклоняючись і побажавши здоров'я в той час, коли Бульба підніс до губ кухоль.

— Залишайся тут, нагодуй і напій мого коня, а я піду, поговорю з ним наодинці. У мене до нього діло.

Цей жид був відомий Янкель. Він уже опинився тут орендарем і корч-марем; прибрав потроху всіх околиць панів і шляхтичів до своїх рук, висмоктав потроху майже всі гроші й дуже позначив свою жидівську при-сутність у тім краї. На три милі у всі сторони не знайшлося жодної хати доброї: все валилося й старілось, все порозпивалось, і залишилися злидні та лахміття; як після пожежі або чуми, пішов за вітром весь край. І коли б десять років ще пожив там Янкель, то він, мабуть, пустив би за вітром і ціле воеводство. Тарас увійшов до світлиці. Жид молився, накрив-шись досить забрудненим саваном, і обернувся, щоб останній раз, за зви-чаєм своєї віри, плюнути, як раптом очі його зустріли Бульбу, що стояв позаду. Так і постали жидові перед очима насамперед дві тисячі червінців, що були обіцяні за його голову; та він посоромився своєї корисливості

й силкувався придушити в собі вічну думку про золото, що, як черва, обвиває душу жидів.

— Слухай, Янкелю! — сказав Тарас жидові, який почав перед ним кланятися й замкнув обережно двері, щоб їх не бачили. — Я врятував тобі життя, — тебе б розірвали, як собаку, запорожці, — тепер твоя черга, тепер зроби мені послугу!

Обличчя жидів трохи поморщилося.

— Яку послугу? Коли така послуга, що можна зробити, то чому не зробити?

— Не кажи нічого. Вези мене у Варшаву.

— У Варшаву? Як, у Варшаву? — сказав Янкель. Брови й плечі його піднялися вгору від подиву.

— Не кажи мені нічого. Вези мене у Варшаву. Що б не було, а я хочу ще раз побачити його, сказати йому хоч одне слово.

— Кому сказати слово?

— Йому, Остапові, синові моєму.

— Хіба пан не чув, що вже...

— Знаю, знаю все: за мою голову дають дві тисячі червінців. Зна-ють же вони, дурні, ціну їй! Я тобі п'ять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі зараз, — Бульба висипав з шкіряного гамана дві тисячі червінців, — а реш-ту — як вернуся.

Жид ту ж мить схопив рушник і накрив ним червінці.

— Ай, слава монета! Ай, добра монета! — сказав він, вертячи один червінець у руках і пробуючи на зубах. — Я гадаю, той чоловік, у котрого пан забрав такі гарні червінці, і години не прожив на світі, пішов зразу до річки та й утопився там після таких славних червінців.

— Я б не просив тебе. Я б сам, може, знайшов дорогу у Варшаву; та мене можуть як-небудь упізнати і захопити прокляті ляхи; бо я не здатний на вигадки. А ви, жиди, на те вже й створені. Ви хоч чорта обдурите; ви знаєте всі штуки; ось чого я прийшов до тебе! Та й у Варшаві я б сам нічого не дістав. Зараз запрягай воза й вези мене!

— А пан гадає, що так просто — взяв кобилу, запряг та й: «гей, но, рушай, сива!» Гадає пан, що можна так, як є, не сховавши, везти пана?

— Ну, то ховай, ховай, як знаєш, у порожню бочку, чи що?

— Ай, ай. А пан гадає, що можна сховати його в бочку? Пан хіба не знає, що всяк подумає, що в бочці горілка?

— Ну, то й хай думає, що горілка.

— Як? Нехай думає, що горілка? — сказав жид, і схопив себе обома руками за пейсики, і потім підняв догори обидві руки.

— Ну, чого ж ти так оторопів?

— А пан хіба не знає, що бог на те створив горілку, щоб її кожен куштував! Там усе ласі, ласуни: шляхтич верст із п'ять буде бігти за боч-

кою, продовбає якраз дірочку, ту ж мить побачить, що не тече, і скаже: «Жид не повезе порожньої бочки, мабуть, тут є що-небудь. Схопити жида, зв'язати жида, відібрати всі гроші у жида, посадити в тюрму жида!» Бо все, що тільки є недоброго, звалюють на жида; бо жида кожен має за собаку; бо думають, що вже й не людина, коли жид.

— Ну, то поклади мене у воза з рибою.

— Не можна, пане, їй-богу, не можна. По всій Польщі люди голодні тепер, як собаки: і рибу розкрадуть, і пана намацають.

— То вези мене хоч на чорті, тільки вези!

— Слухай, слухай, пане! — сказав жид, підсунувши обшлаг рукавів своїх і підходячи до нього з розчепіреними руками. — Ось що ми зробимо. Тепер будують скрізь фортеці й замки; з Німеччини приїхали французькі інженери, а тому по дорогах везуть багато цегли й каміння. Пан нехай ляже на дні воза, а верх я закладу цеглою. Пан здоровий і міцний на вигляд, тому нічого, коли буде важкенько; а я зроблю у возі зісподу дірочку, щоб годувати пана.

— Роби, як хочеш, тільки вези!

І через годину віз з цеглою виїхав з Умані, запряжений двома шкапами. На одній з них сидів довготелесий Янкель, і довгі кучеряві пейсики його маяли з-під жидівської армулки кожного разу, як він підстрибував на коні, високий, як верста, поставлена при дорозі.

XI

У той час, коли відбувалася описувана подія, на прикордонних місцях не було ще ніяких митних чиновників та об'їждчиків, цієї страшної грози заповзятливих людей, і тому всякий міг везти, що йому хотілося. А якщо хто й робив трус та ревізію, то робив це здебільшого задля свого власного задоволення, особливо якщо на возі були принадні для ока ремі та якщо його власна рука мала добру вагу й силу. Але цегла не знаходила охочих і в'їхала без перешкоди в головну міську браму. Бульба в своїй тісній клітці міг тільки чути галас, крики візників та більше нічого. Янкель, підскакуючи на своєму короткому, припалому пилотом рисаку, звернув, трохи покруглявши, у темну вузьку вулицю, що звалася Брудною і разом Жидівською, бо тут справді жили

жиди майже з усієї Варшави. Ця вулиця дуже скидалася на вивернуту середину заднього двору. Сонце, здавалось, не заходило сюди ніколи. Зовсім почорнілі дерев'яні доми, з безліччю протягнутих з вікон жердин, ще збільшували темряву. Де-не-де червоніла між ними цегляна стіна, але й та вже в багатьох місцях перетворювалася на зовсім чорну. Іноді тільки вгорі обштукатурений клапоть стіни, охоплений сонцем, блищав нестерпною для очей білиною. Тут все складалося з сильних різкостей: труби, ганчір'я, лушпиння, викинуті розбиті чани. Всякий, що тільки було в нього негодящого, жбурляв на вулицю, даючи прохожим можливість задовольняти всі почуття свої цією поганню. Сидячи на коні, вершник трохи-трохи не доставав рукою жердин, протягнутих через вулицю з одного будинку в другий, на яких висіли жидівські панчохи, коротенькі штаненята та копчена гуска. Іноді досить гарненьке личко єврейки, вбране потемнілими бусами, виглядало з ветхого віконця. Купа жиденят, замурзаних, обідраних, з кучерявим волоссям, галасувала й качалася в багні. Рудий жид з ластовинням по всьому обличчю, що робило його схожим на горобине яйце, визирнув з вікна; ту ж мить він заговорив з Янкелем своєю тарабарською говіркою, і Янкель зараз-таки в'їхав у один двір. Вулицею йшов другий жид, спинився, пристав теж до розмови, і, коли Бульба вибрався, нарешті, з-під цегли, він побачив трьох жидів, що розмовляли дуже палко.

Янкель звернувся до нього й сказав, що все буде зроблено, що його Остап сидить у міській в'язниці, і хоч важко буде умовити сторожу, а проте він сподівається влаштувати йому побачення.

Бульба увійшов з трьома жидами в кімнату.

Жиди знову почали розмовляти між собою своєю незрозумілою мовою. Тарас поглядав на кожного з них. Щось, здавалось, дуже вразило його: на грубому і байдужому обличчі його спалахнуло якесь палке полум'я надії, — надії тієї, яка навідує іноді людину на останньому ступені одчаю; старе серце його почало сильно битися, наче в юнака.

— Слухайте, жиди! — сказав він, і в словах його було щось наче захват. — Ви все на світі можете зробити, викопаете хоч з днаморського; і приказка давно вже каже, що жид самого себе вкраде, коли тільки схоче вкрасти. Визволить мені мого Остапа! Дайте нагоду втекти йому з диявольських рук. Ось я цьому чоловікові обіцяв дванадцять тисяч червінців, — я додам іще дванадцять. Всі, які в мене є, дорогі кубки та закопане в землі золото, хату й останню одежину продам і складу з вами контракт на все життя, з тим, щоб усе, що здобуду на війні, ділити з вами пополювині.

— Ой, не можна, ласкавий пане, не можна! — сказав, зітхнувши, Янкель.

— Ні, не можна! — сказав другий жид.

Усі три жиди глянули один на одного.

— А спробувати? — сказав третій, боязко поглядаючи на тих двох, — може, бог дасть.

Усі три жиди заговорили по-німецьки. Бульба, хоч як наставляв свої вуха, нічого не міг відгадати; він тільки чув часто вимовлюване слово «Мардохай», і більш нічого.

— Слухай, пане! — сказав Янкель, — треба порадитися з таким чоловіком, якого ще ніколи на світі не було. У, у! то такий мудрий, як Соломон, і коли він нічого не зробить, то вже ніхто в світі не зробить. Сиди тут; ось ключ, і не впускай нікого!

Жиди вийшли на вулицю.

Тарас замкнув двері й дивився в маленьке віконечко на цей брудний жидівський проспект. Три жиди зупинилися посередині вулиці й стали розмовляти досить запально; до них пристав скоро четвертий, нарешті, і п'ятий. Він чув знов повторюване: «Мардохай, Мардохай». Жиди раз у раз поглядали в один бік вулиці; нарешті в кінці її, з-за одного поганенького дому, показалася нога в жидівському черевіку і замаяли поли півкаптана. «А, Мардохай, Мардохай!» — закричали всі жиди в один голос. Худий жид, трохи нижчий за Янкеля, але багато більше вкритий зморшками, з величезною верхньою губою, підійшов до нетерплячої купки, і всі жиди наперебій квапились розповідати йому, причому Мардохай кілька разів поглядав на маленьке віконечко, і Тарас догадувався, що мова йшла про нього. Мардохай вимахував руками, слухав, перебивав мову, часто плював набік і, піднімаючи поли півкаптана, засовував у кишеню руку й виймав якісь брязкотельця, причому показував препогані свої панталони. Нарешті всі жиди зняли такий галас, що жид, який стояв на варті, мусив подати знак, щоб мовчали, і Тарас почав уже побоюватися за свою безпеку, але, згадавши, що жиди й не можуть інакше розмовляти, як на вулиці, і що їхньої мови сам демон не розуміє, він заспокоївся.

Хвилини через дві жиди разом увійшли в його кімнату. Мардохай приступив до Тараса, поплескав його по плечу і сказав: «Коли ми та бог схочемо зробити, то вже буде так, як треба».

Тарас подивився на цього Соломона, якого ще й не було на світі, і пройнявся деякою надією. Справді, вигляд його міг викликати деяку довіру: верхня губа в нього була просто страховище; товщина її, безперечно, збільшилася від сторонніх причин. У бороді в цього Соломона було тільки п'ятнадцять волосин, та й то на лівому боці. На обличчі в Соломона було стільки знаків від побоїв, здобутих за хвацькість, що він, безперечно, давно втратив лік їм і звик вважати їх за родимі плями.

Мардохай пішов разом з товаришами, сповненими подиву з його мудрості. Бульба залишився сам. Він був у дивному, небувалому настрої: він почував уперше в житті неспокій. Душа його була в гарячковому стані. Він не був той колишній, незламний, непохитний, міцний, як дуб: він був

малодушний; він був тепер слабкий. Він здригався від кожного шереху, від кожної жидівської постаті, що появлялася в кінці вулиці. В такому стані пробув він цілий день; не їв, не пив, і очі його не відривалися ні на час від невеличкого віконця на вулицю. Нарешті, вже пізно ввечері, показалася Мардохай і Янкель. Серце Тараса завмерло.

— Що? вдалося? — спитав він їх з нетерплячкою дикого коня.

Та перше ще, ніж жиди набралися духу відповісти, Тарас помітив, що в Мардохая вже не було останнього кучера, який, хоч досить нечепурно, а все ж вився кільцями з-під яломка його. Помітно було, що він хотів щось сказати, але наговорив таких дурниць, що Тарас нічого не зрозумів. Та й сам Янкель дуже часто прикладав руку до рота, нібито був простуджений.

— О, ласкавий пане! — сказав Янкель: — тепер зовсім не можна! Йй-богу, не можна! Такий негарний народ, що йому треба на саму голову наплювати. Ось і Мардохай скаже. Мардохай робив таке, якого ще не робив жоден чоловік на світі; але бог не схотів, щоб так було. Три тисячі війська стоїть, і завтра їх усіх будуть на смерть карати.

Тарас глянув у вічі жидам, але вже без нетерпіння й гніву.

— А якщо пан хоче бачитися, то завтра треба рано, так, щоб ще й сонце не сходило. Вартові згоджуються, і один левентар¹ обіцяв. Тільки нехай їм не буде на тім світі щастя! Ой, вей мір! Що це за корисливий народ! І між нами таких нема: п'ятдесят червінців дав я кожному, а левентареві...

— Добре. Веди мене до нього! — промовив рішуче Тарас, і вся твердість повернулася в його душу.

Він погодився на пропозицію Янкеля переодягтися іноземним графом, що приїхав з німецької землі, для цього й одержує вже встиг припасти передбачливий жид. Була вже ніч. Господар дому, відомий рудий жид з ластовинням, витяг тонкий сінник, накритий якоюсь рогожею, і розіслав його на лавці для Бульби. Янкель ліг долі на такому самому сіннику. Рудий жид випив невеличку чарочку якоїсь настойки, скинув півкаптан і, зробившись у своїх панчохах та черевиках трохи схожим на курча, подався із своєю жидівкою у щось схоже на шафу. Двоє жиденят, як дві хатні собаки, лягли долі біля шафи. Але Тарас не спав; він сидів нерухомий і злегка тарабанив пальцями по столу; він тримав у роті люльку й пускав дим, від якого жид спросоння чхав і закутував у ковдру свого носа. Ледве небо встигло взятися блідим передвістям зорі, він уже штовхнув ногою Янкеля.

— Вставай, жиде, і давай гвою графську одержу.

За хвилину вдягся він; почорнів вуса, брови, надів на тім'я маленьку темну шапочку, — і ніхто б з найближчих до нього козаків не міг пізнати його. На вигляд йому здавалося не більш як тридцять п'ять літ. Здоровий

¹ Левентар, тобто регіментар — начальник охорони

рум'янець грав на його щоках, і самі рубці додавали чогось владного. Одежа, прикрашена золотом, дуже личила йому.

Вулиці ще спали. Жодна меркантильна¹ істота ще не показувалася в місті із кошиком в руках. Бульба і Янкель прийшли до будівлі, що мала вигляд сидячої чаплі. Вона була низька, широка, величезна, почорніла, і з одного боку її викидалася, як шия лелеки, довга, вузька башта, наверху якої стирчав шматок даху. Ця споруда відбувала безліч усяких служб: тут були й казарми, і тюрма, і навіть карний суд. Наші подорожні увійшли у ворота й опинилися серед просторої зали чи критого двору. Близько тисячі чоловік спали вкупі. Прямо були маленькі двері, перед якими сиділи двоє вартових і грали в якусь гру, яка полягала в тому, що один одного бив двома пальцями по долоні. Вони мало звернули уваги на тих, що прийшли, і повернули голови аж тоді, коли Янкель сказав:

— Це ми; чуєте, пани? це ми.

— Ідіть! — сказав один з них, відчиняючи одною рукою двері, а другу підставляючи своєму товаришеві, щоб дістати від нього удари.

Вони ступили в коридор, вузький і темний, який знову привів їх у таку саму залу з маленькими віконцями вгорі.

— Хто йде? — закричало кілька голосів, і Тарас побачив чимало гайдуків при повній зброї. — Нам нікого не велено пускати.

— Це ми! — кричав Янкель. — Йй-богу, ми, ясне панство!

Та ніхто не хотів слухати. На щастя, в цей час підійшов якийсь товстун, що з усіх прикмет здавався начальником, бо лаявся найдужче за всіх.

— Пане, це ж ми, ви вже знаєте нас, і пан граф ще буде дякувати.

— Пропустіть, сто дяблів чортовій матці! І більш нікого не пускайте. Та шабелі щоб ніхто не скидав і не собачився на підлозі...

Продовження красномовного наказу не чули вже наші подорожні.

— Це ми... це я... це свої! — казав Янкель, зустрічаючись з кожним.

— А що, можна тепер? — спитав він одного з сторожі, коли вони нарешті підійшли до того місця, де коридор уже кінчався.

— Можна; тільки не знаю, чи пропустять вас у саму тюрму. Тепер уже нема Яна: замість нього стоїть інший, — відповів вартовий.

— Ай, ай! — вимовив тихо жид. — Це погано, ласкавий пане!

— Веди! — промовив уперто Тарас.

Жид послушався.

Коло дверей підземелля, що сходилися вгорі гостряком, стояв гайдук з вусами на три яруси. Верхній ярус вусів ішов назад, другий прямо вперед, третій донизу, що робило його дуже схожим на ката.

Жид скорчився в три погібелі і майже боком підійшов до нього.

¹ Меркантильна — крамарська.

— Ваша ясновельможність! Ясновельможний пане!
— Ти, жиде, це до мене говориш?
— До вас, ясновельможний пане!
— Гм... А я просто гайдук! — сказав триярусний вусань з повеселілими очима.

— А я, їй-богу, думав, що це сам воевода. Ай, ай, ай... — при цьому жид покрутив головою і розчепірів пальці. — Ай, який поважний вигляд! Їй-богу, полковник, зовсім полковник! От ще б тільки на палець додати, то й полковник. Треба б пана посадити на жеребця, такого прудкого, як муха, та й нехай муштрує полки!

Гайдук поправив нижній ярус вусів своїх, причому очі його зовсім розвеселились.

— Що то за народ військовий! — провадив жид далі. — Ох, вей мір, що за народ хороший! Шнурочки, бляшечки... Так від них блищить, як від сонця; а цурки¹, де тільки побачать військових... ай, ай!.. — Жид знову покрутив головою.

Гайдук закрутив рукою верхні вуса і пропустив крізь зуби звук, трохи схожий на кінське іржання.

— Прошу пана зробити послугу! — промовив жид, — ось князь приїхав з чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він ще зроду не бачив, що за народ козаки.

Поява іноземних графів і баронів була в Польщі річ звичайна: їх часто приваблювали туди єдино цікавість подивитися на цей майже напівазіатський куток Європи: Московія й Україна, вони вважали, були вже в Азії. І тому гайдук, уклонившись досить низько, визнав за пристойне додати кілька слів від себе.

— Я не знаю, ваша ясновельможність, — сказав він, — чого вам хочеться дивитися на них. Це собаки, а не люди. І віра в них така, що ніхто не поважає.

— Брешеш ти, чортів сину! — сказав Бульба. — Сам ти собака! Як ти смієш казати, що нашої віри не поважають? Це вашої еретичної віри не поважають!

— Еге-ге! — сказав гайдук. — А я знаю, приятелю, ти хто: ти сам із тих, що вже сидять у мене. Стривай же я покличу сюди наших.

Тарас побачив свою необережність, але впертість та досада перешкодили йому подумати про те, як би виправити її. На щастя, Янкель ту ж хвилину встиг підсунутися.

— Ясновельможний пане! як же можна, щоб граф та був козак? А якби він був козак, то де б він дістав таке вбрання і такий вигляд графський?

¹ Цурки — дівчата, дочки.

— Говори собі!.. — і гайдук уже розкрив був широкий рот свій, щоб крикнути.

— Ваша королівська величність! мовчіть, мовчіть, ради бога! — закричав Янкель. — Мовчіть! Ми вже вам за це заплатимо так, як ще ви ніколи й не бачили: ми дамо вам два золоті червінці.

— Еге! Два червінці! Два червінці мені ніщо. Я циркульнікові даю два червінці за те, щоб тільки половину борода мені виголив. Сто червінців дай, жиде! — Тут гайдук закрутив верхні вуса. — А як не даси сто червінців, зараз закричу!

— І нащо б так багато! — гірко сказав зблідлий жид, розв'язуючи шкіряний мішок свій; але він був щасливий, що в його гаманці більше не було і що гайдук далі ста не вмів лічити. — Пане, пане! ходім мерщій! Бачите, який тут негарний народ! — сказав Янкель, помітивши, що гайдук перебирав на руці гроші, ніби шкодуючи за тим, що не заправив більше.

— Що ж ти, чортів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показати не думаєш? Ні, ти повинен показати. Вже коли гроші взяв, то ти не маєш права тепер відмовити.

— Ідіть, ідіть до дідька! а то я цю ж мить дам знати, і вас тут... Виносьте ноги, кажу я вам, швидше!

— Пане! пане! Ходім! Їй-богу, ходім! Цур їм! Нехай їм присниться таке, що плювати треба, — кричав бідний Янкель.

Бульба повільно, опустивши голову, повернувся і йшов назад, переслідуючий докорами Янкеля, якого гриз сум від думки про марно втрачені червінці.

— І нащо було чіпати? Хай би, собака, лаявся! То вже такий народ, що не може не лаятись! Ох, вей мір, яке щастя посилає бог людям! Сто червінців за те тільки, що прогнав нас! А наш брат: йому й пейсики обірвуть, і з пики зроблять таке, що й дивитися не можна, а ніхто не дасть сто червінців. О, боже мій! боже милосердний!

Та невдача ця куди більший мала вплив на Бульбу; вона виявлялась страшним полум'ям у його очах.

— Ходім! — сказав він раптом, ніби стрепенувшись. — Ходім на майдан. Я хочу подивитися, як його будуть мучити.

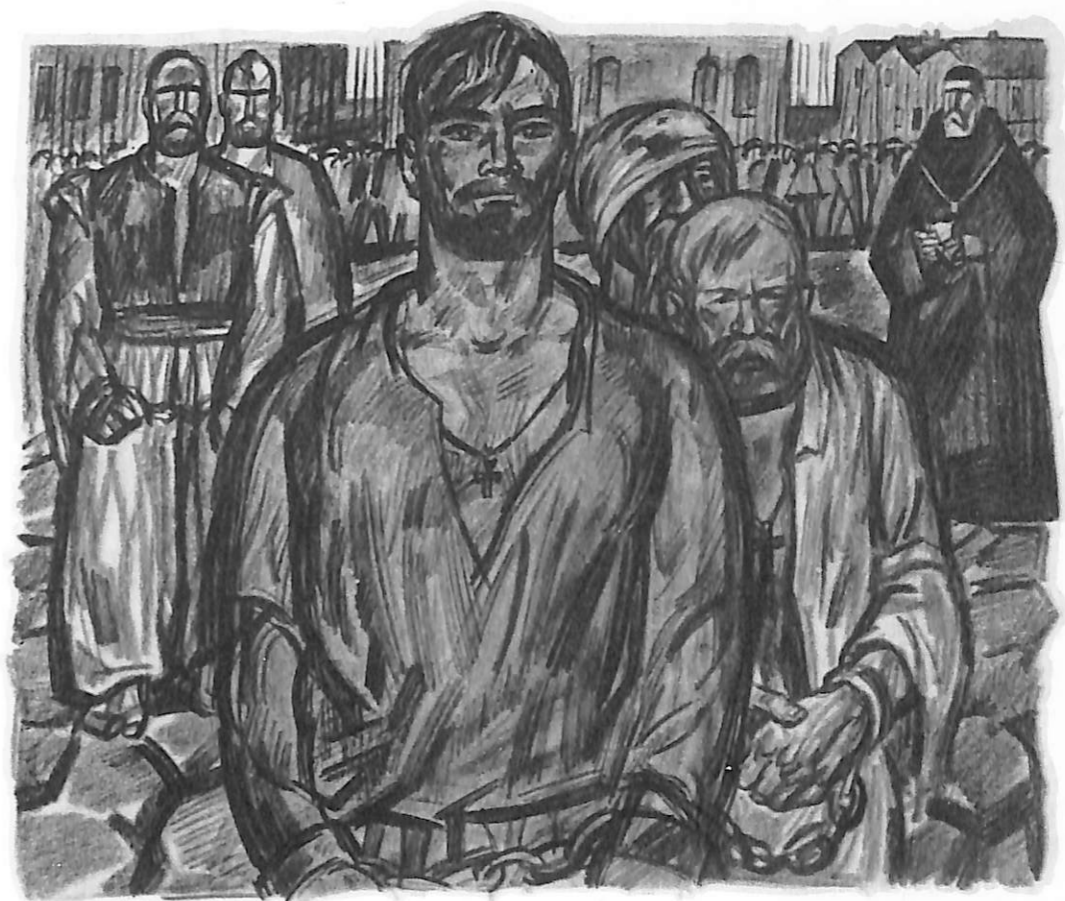
— Ой, пане! навіщо ходити? Ми цим не поможемо вже.

— Ходім! — уперто сказав Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, поплентався слідом за ним.

Майдан, де мала відбуватися кара, неважко було розшукати: народ сунув туди з усіх боків. У тодішній грубий вік це становило одно з найцікавіших видовищ не тільки для черні, а й для вищих класів. Безліч старих найпобожніших жінок, безліч молодих дівчат і жінок найпфолохливіших, яким потім цілу ніч ввижались закривавлені трупи, які кричали спросоння так голосно, як тільки може крикнути п'яний гусар, не пропускали, одначе,

нагоди поцікавитися. «Ах, які муки!» — кричали багато з них в істеричній пропасниці, заплющуючи очі й одвертаючись, однак вистоювали іноді чимало часу. Дехто, і рота роззявивши, і руки витягши вперед, бажав би скочити всім на голови, щоб звідти побачити краще. З юрби вузьких невеличких і звичайних голів висував своє товсте обличчя м'ясник, стежив за всім процесом як знавець і розмовляв короткими словами з майстром зброї, якого називав кумом, бо в свята напивався з ним в одному шинку. Деякі палко розмовляли, інші навіть билися об заклад; але більша частина була таких, які на весь світ і на все, що трапляється в світі, дивляться, колупаючи пальцем у своєму носі. На передньому плані, коло самих вуса-

нів, що складали міську гвардію, стояв молодий шляхтич, чи то він здавався шляхтичем у військовому одязі, який надів на себе геть усе, що в нього було, так що на його квартирі залишалась тільки подерта сорочка та старі чоботи. Два ланцюжки, один поверх одного, висіли в нього на шиї з якимсь дукачем. Він стояв з коханкою своєю, Юзисею, і раз у раз оглядався, щоб хто-небудь не забруднив її шовкової сукні. Він їй розтлумачив геть усе так, що вже нічогосінько не можна було додати. «Ось оце, серденько Юзисю, — казав він, — весь народ, що ви бачите, прийшов для того, щоб подивитися, як будуть карати на смерть злочинців. А он той, серденько, що ви бачите, держить у руках сокиру та інші інструменти, то кат,

і він буде карати. І як почне колесувати та інші робити муки, то злочинець ще буде живий; а як відрубують голову, то він, серденько, зразу ж і вмере. Перше буде кричати і рватися, а як тільки відрубують голову, тоді йому не можна буде ні кричати, ні їсти, ні пити, через те, що в нього, серденько, вже більше не буде голови». І Юзися все це слухала з страхом і цікавістю. Дахи домів були вкриті народом. З дахових вікон виглядали прехимерні пики з вусами і в чомусь схожому на чепчики. По балконах, під балдахінами, сиділо аристократство. Гарненька ручка сміхотливої, блискучої, як сахар, панни держалася за поруччя. Ясновельможні пани, досить огрядні, дивилися поважно. Холоп у блискучому вбранні з відкидними рукавами розносив тут-таки усякі напої та наїдки. Часто пустунка з чорними очима, схопивши ясною ручкою своєю тістечко й плоди, кидала в народ. Юрба голодних лицарів підставляла на підхват свої шапки, і який-небудь високий шляхтич у полиналому червоному кунтуші, з почорнілими золотими шнурками, висунувшись з юрби своєю головою, хапав перший довгими руками, цілував добуту здобич, пригортав її до серця і потім клав у рот. Сокіл, що висів у золотій клітці під балконом, був теж глядачем: перегнувши набік ніс і піднявши лапу, він і собі уважно розглядав народ. Аж ось юрба раптом загула, і з усіх боків залунали голоси: «Ведуть!.. ведуть!.. козаки!..»

Вони йшли з відкритими головами, з довгими чубами; бороди в них повідростали. Вони йшли ні боязко, ні похмуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їх одежа з дорогого сукна зносилася й теліпалась на них ветхими клаптями; вони не дивились і не кланялись народіві. Попереду всіх ішов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в його серці? Він дивився на нього з юрби і не пропустив жодного руху його. Вони підійшли вже до місця кари. Остап зупинився. Йому першому доводилося випити цю тяжку чашу. Він глянув на своїх, підняв руку вгору і промовив голосно:

— Дай же, боже, щоб усі, які тут стоять, еретики, не почули, нечестиві, як мучиться християнин! щоб жоден з нас не промовив ні одного слова!

Після цього він підійшов до ешафота.

— Добре, синку, добре! — сказав тихо Бульба і понурив у землю свою сиву голову.

Кат зірвав з нього ветхе лахміття; йому прив'язали руки й ноги в навмисне зроблені станки ... Не будемо бентежити читачів картиною пекельних мук, від яких догори стало б їх волосся. Вони були породженням тодішнього грубого, лютого віку, коли людина жила ще кривавим життям самих воїнських подвигів і загартувалася в ньому душею, не чуючи людяності. Даремно деякі, небагато їх, що були винятком у свій вік, повставали

проти цих жахливих заходів. Даремно король та багато лицарів, просвітлені розумом і душею, подавали думки, що така жорстокість кари може тільки розпалити помсту козацької нації. Але влада короля й розумних думок була ніщо перед безладдям і зухвалою волею державних магнатів, що своєю нерозважністю, незбагненим браком усякої далекоглядності, дитячим самолюбством і нікчемною пихою обернули сейм у сатиру на урядування. Остап зносив муки й катування, як велетень. Ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли стали перебивати йому на руках і на ногах кості, коли жахливий хрускіт їх почули серед мертвої юрби найдальші глядачі, коли панянки одвернули очі свої, — ніщо, схоже на стогін, не вирвалося з уст його, не здригнулося обличчя його. Тарас стояв у юрбі, понуривши голову і в той же час гордо звівши очі, і тільки схвально говорив:

— Добре, синку, добре!

Та коли підвели його до останніх смертних мук, здавалося, нібито стала підупадати його сила. І повів він очима круг себе: боже, все невідомі, все чужі обличчя! Хоч би хто-небудь із близьких був при його смерті! Він не хотів би чути ридань та жалів слабкої матері чи несамовитого голосіння дружини, що рве на собі волосся та б'є себе в білі груди; хотів би він тепер побачити твердого мужа, який би розумним словом освіжив його і втішив при сконанні. І підупав він силою й вигукнув у душевній немочі:

— Батьку! де ти? Чи чуєш ти?

— Чую! — пролунало серед загальної тиші, і весь мільйон народу водночас здригнувся.

Частина військових вершників кинулась пильно оглядати юрбу народу. Янкель пополотнів як смерть, і коли вони трохи від'їхали від нього, він з острахом обернувся назад, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже біля нього не було: його й слід пропав.

XII

Знайшовся слід Тарасів. Сто двадцять тисяч козацького війська показалося на кордонах України. Це вже не була яка-небудь мала частина чи загін, що виступив на здобич або навздогін за татарами. Ні, піднялася вся нація, бо урвався терпець народові,— піднялася помститися за знущання над правами своїми, за ганебну зневагу своїх звичаїв, за наругу з віри предків і святого обряду, за глум над церквами, за свавілля чужоземних панів, за гніт, за унію, за ганебне панування жидівства на християнській землі, за все, що скупчувало й побільшувало з давніх часів сувору ненависть козаків. Молодий, але сильний духом

гетьман Остряниця¹ очолив усю незліченну козацьку силу. Біля нього було видно старезного досвідченого товариша його й порадника Гуню. Вісім полковників вели дванадцятитисячні полки. Два генеральні осавули та генеральний бунчужний їхали слідом за гетьманом. Генеральний хорунжий ішов попереду з головним прапором; багато інших корогов і прапорів маяло вдалині; бунчукові товариші несли бунчуки. Багато також було інших старшин полкових; обозних, військових товаришів, полкових писарів і з ними піших та кінних загонів; майже стільки ж, скільки було реєстрових козаків, набралось охочекомонних і вільних. Звідусіль піднялися козаки: від Чигирини, від Переяслава, від Батурина, від Глухова, від низової сторони дніпровської й від усіх його верхів'їв та островів. Без ліку коні і незчисленні табори возів тяглися полями. І між тими козаками, між тими вісьмома полками найдобріший з усіх був один полк, і полк той очолював Тарас Бульба. Все давало йому перевагу перед іншими: і похилий вік, і досвідченість, і вміння керувати своїм військом, і найсильніша за всі ненависть до ворогів. Навіть самим козакам здавалася надмірною його нещадна лють і жорстокість. Тільки вогонь та шибеницю призначала сива голова його, і поради його на військовій раді дихали тільки самим нищенням.

Нема чого описувати всі битви, де показали себе козаки, ні всього поступового перебігу кампанії: все це записано на літописних сторінках.

Відомо, яка в руській землі війна, піднята за віру: нема сили дужчої, як віра. Непоборна й грізна вона, як нерукотворна скеля серед буряного, вічнотомливого моря. З самої середини морського дна підносить вона до небес непроламні свої стіни, вся створена з одного цілого, суцільного каменю. Звідусіль видно її, і дивиться вона просто у вічі біжучим хвилям. І горе кораблеві, що напливе на неї! На тріски розлітаються безсилі його снасті, тоне й трощиться вщент усе, що є на них, і жалібний крик тих, що гинуть, лунає у враженому повітрі.

На сторінках літопису змальовано докладно, як тікали польські гарнізони з визволених міст; як були перевішані безсовісні орендарі-жиди; який слабкий був коронний гетьман. Микола Потоцький з численною своєю армією проти цієї нездоланної сили; як, розбитий, переслідований, перетопив він у невеличкій річці найкращу частину свого війська, як облягли його в невеликому містечку Полонному грізні козацькі полки, і як, доведений до краю, польський гетьман під присягою обіцяв цілковите задоволення у всьому від короля й державних синів та повернення усіх колишніх прав і привілеїв. Та не такі були козаки, щоб піддатися на те: знали вони

¹ Гетьман Остряниця—один з козацьких ватажків у боротьбі проти польської шляхти у XVII столітті.

вже, що таке польська присяга. І Потоцький не красувався б більше на шеститисячному своєму аргамаку, привертаючи погляди знатних панянок і задрість дворянства, не галасував би на сеймах, даючи розкішні бенкети сенаторам, коли б не врятувало його руське духовенство, що було в містечку. Коли вийшли назустріч усі попи в ясних золотих ризах, несучи ікони й хрести, а попереду сам архієрей з хрестом у руці і в пастирській митрі, схилили всі козаки свої голови й поскидали шапки. Нікого б не пошанували вони на той час, навіть самого короля, але проти своєї церкви християнської не посміли піти і пошанували своє духовенство. Погодився гетьман разом з полковниками відпустити Потоцького, взявши з нього

клятвену присягу залишити вільними всі християнські церкви, забути стару ворожнечу й не чинити ніякої кривди козацькому війнству. Один тільки полковник не пристав на такий мир. Той один був Тарас. Вирвав він жмут волосся з голови й скрикнув:

— Гей, гетьмане й полковники! не зробіть такого бабського діла! не вірте ляхам: продадуть псяюхи!

А коли полковий писар подав умову і гетьман приклав свою владну руку, він зняв з себе чистий булат, дорогу турецьку шаблю з найкращого заліза, розламав її надвоє, як тростину, і кинув нарізно, далеко в різні боки обидва кінці, сказавши:

— Прощайте ж! Як двом кінцям цього палаша не з'єднатися в одно і не скласти одної шаблі, так і нам, товариші, більше не бачитися на цьому світі. Пом'яніть же прощальне моє слово (при цьому слові голос його виріс, піднявся вище, набув незнаної сили, — і збентежилися всі від пророчих слів): перед смертною годиною своєю ви згадаєте мене! Думаєте, купили спокій і мир; думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням: здеруть з твоєї голови, гетьмане, шкіру, наб'ють її гречаною половою, і довго будуть бачити її по всіх ярмарках! Не вдержите й ви, панове, голів своїх! Загинете у вогких льохах, замуровані в кам'яні стіни, коли вас, як баранів, не зварять усіх живими в казанах!

— А ви, хлопці! — казав він далі, повернувшись до своїх. — Хто з вас хоче вмирати своєю смертю, — не по запічках та бабських лежанках, не п'яними під тином коло шинку, подібно до всякого падла, а чесною козацькою смертю, всім на одній постелі, як молодий змолодою? Чи, може, хочете вернутись додому та обернутися на недовірків, та возити на своїх спинах польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику! За тобою! — скрикнули всі, що були в Тарасовому полку; і до них перебігло чимало інших.

— А коли за мною, то за мною ж! — сказав Тарас, насунув глибше на голову собі шапку, грізно поглянув на всіх, що залишалися, сів зручніше на коні своєму й крикнув своїм: — Не докорить же ніхто нам прикрим словом! Ану, гайда, хлопці, в гості до католиків!

І слідом за тим ударив він по коневі, і потягся за ним табір із ста возів, і з ними багато було козацьких кіннотників і піхоти, і, обернувшись, загрожував поглядом усім, що залишалися, і гнівний був погляд його. Ніхто не посмів спинити їх.

На очах усього війська відходив полк, і довго ще обертався Тарас і все загрожував.

Смутні стояли гетьман і полковники, задумалися всі і мовчали довго, начебто пригнічені якимось тяжким передвістям. Недарма віщував Тарас: так усе й сталося, як він віщував. Трохи згодом, після віроломного вчинку під Каневом, посаджена була на палю голова гетьмана разом з багатьма найпершими старшинами.

А що ж Тарас? А Тарас гуляв по всій Польщі із своїм полком, випалив вісімнадцять містечок, близько сорока костьолів і вже доходив до Кракова. Багато перебив він усякої шляхти, розграбував найбагатші і найкращі замки; розпечатали й порозливали по землі козаки вікові меди й вина, що дбайливо зберігалися в панських льохах; порубали й попалили дорогі сукна, одіж та інше добро, яке знаходили в коморах. «Нічого не жалійте!» — повторював тільки Тарас. Не зважали козаки на чорнобривих панянок, білогрудих, ясноликих дівчат; коло самих олтарів не могли врятуватися вони: запалював їх Тарас разом з олтарями. Не одні сніжно-білі руки під-

німалися з вогнистого полум'я до неба, супроводжувані жалібними криками, від яких здвигнулася б сама сира земля і степова трава поникла б від жалю додолу. Та не слухали нічого жорстокої козаки і, піднімаючи списами з вулиць немовлят їх, кидали до них же в полум'я. «Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові!» — промовляв тільки Тарас. І такі поминки по Остапові справляв він у кожному селищі, поки польський уряд не побачив, що вчинки Тарасові були щось більше, ніж звичайне розбишацтво, і тому ж таки Потоцькому доручено було з п'ятьма полками піймати неодмінно Тараса.

Шість днів відходили козаки міжселищними дорогами від усіх переслідувань; ледве виносили коні незвичайну втечу й рятували козаків. Але Потоцький на цей раз був гідний покладеного доручення; невтомно гнався за ними і наздогнав на березі Дністра, де Бульба зайняв для перепочинку покинуту зруйновану фортецю.

Над самою кручею коло Дністра-ріки виднілася вона своїм розбитим валом та розваленими рештками мурів. Щебенем та битою цеглою засипаний був верх скелі, готовий сохвилини зірватися й злетіти вниз. Ось тут, з двох боків, що прилягали до поля, обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні билися й боролися козаки, одбиваючись цеглою й камінням. Та вичерпалися запаси й сили, і вирішив Тарас пробитися крізь лави. І пробилися були вже козаки, і, може, ще раз послужили б їм вірно бистрі коні, як раптом серед самого гону спинився Тарас і гукнув: «Стій! випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька дісталася ворожим ляхам!» І нагнувся старий отаман і став шукати в траві свою люльку з тютюном, нерозлучну супутницю на морях і на суші, і в походах, і дома. А тим часом набігла враз ватага й схопила його під могутні плечі. Двигнув був він усіма членами, та вже не посипалися на землю, як бувало колись, гайдуки, що схопили його. «Ех, старість, старість!» — сказав він, і заплакав дебелий старий козак. Та не старість була виною: сила подо- лала силу. Мало не тридцять чоловік повисло в нього на руках і на ногах. «Попалася ворона! — кричали ляхи. — Тепер треба тільки придумати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати». І присудили, з гетьманського дозволу, спалити його живого на очах у всіх. Тут же стояло голе дерево, верх якого розбило громом.

Прип'яли його залізними ланцюгами до стовбура, цвяхами прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звидусіль було видно козака, заходилися тут-таки розпалювати під деревом багаття. Та не на багаття дивився Тарас, не про вогонь він думав, яким збиралися палити його; дивився він, сердешний, у той бік, де відстрілювалися козаки: йому з висоти все було видно як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте скоріш, — гукав він, — гірку, що за лісом: туди не підступлять вони!

Але вітер не доніс його слів.

— От, пропадуть, пропадуть ні за що! — казав він з одчаєм і глянув униз, де виблискував Дністер. Радість блиснула в очах його. Він побачив чотири корми, що висунулися з-за чагарника, зібрав усю силу голосу і гучно закричав: — До берега! до берега, хлопці! Спускайтесь підгірною стежкою, що ліворуч. Коло берега човни стоять, всі забирайте, щоб не було погоні!

На цей раз вітер дмунув з другого боку, і всі слова почули козаки. Але за таку раду дістався йому тут-таки удар обухом по голові, який перевернув усе в очах його.

Пустились козаки щодуху підгірною стежкою; а вже погоня за плечима. Бачать: крутиться і в'ється стежка і багато дає вбік закрутів. «А, товариші! Куди не йшло!» — сказали всі, спинилися на мить, підняли свої нагайки, свиснули, — і татарські їх коні, відірвавшись від землі, розпластавшись у повітрі, як змії, перелетіли через прірву й шубовснули просто в Дністер. Двоє тільки не дістали до річки, гримнули з височини об каміння, пропали там навіки з кіньми, навіть крикнути не встигли. А козаки вже пливли з кіньми у ріці і відв'язували човни. Зупинилися ляхи над прірвою, дивуючись нечуваному козацькому ділу й думаючи: чи стрибати їм, чи ні?

Один молодий полковник, жива гаряча кров, рідний брат прекрасної полячки, що зачарувала бідного Андрія, не подумав довго й кинувся з усієї сили з конем за козаками: перевернувся тричі в повітрі з конем своїм і просто гримнув на гострі скелі. На шматки порвало його гостре каміння, пропав він у прірві, і мозок його, змішавшись з кров'ю, оббризкав кущі, що росли по нерівних стінах провалля.

Коли опам'ятався Тарас Бульба від удару і глянув на Дністер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипались на них зверху, та не діставали.

І спалахнули радісні очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він їм зверху. — Згадуйте мене і на ту весну прибувайте сюди знову та гарненько погуляйте! Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак! Стривайте ж, прийде час, буде час, дізнаєтесь ви, що то є православна руська віра! Вже й тепер чують далекі й близькі народи: піднімається з руської землі свій цар, і не буде в світі сили, яка б не скорилася йому!..

А вже вогонь здіймався над багаттям, захоплював його ноги й розіслався полум'ям по дереву...

Та хіба знайдуться на світі такі вогні, муки і така сила, яка пересила б руську силу!

Немала ріка Дністер, і багато на ній заток, річкових густих очеретів, мілин та глибокдонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає

дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь¹ прудко несеться по ньому, і багато куликів, червонодзьобих курухтанів² та всякого іншого птаства в очеретах і на прибережжях. Козаки швидко пливли на вузьких двостернових човнах, дружно гребли веслами, обережно обминали мілини, сполохуючи птахів, що здіймалися, і розмовляли про свого отамана.

¹ Гоголь — птах, дуже подібний до качки.

² Курухтан, або турухтан — птах із родини бекасових.

Для середнього шкільного віку

Гоголь *Николай Васильевич*

ТАРАС БУЛЬБА

Повість. (На українском языкє)

Редактор
Н. І. Тищенко
Художній редактор
Є. О. Звєздов
Технічний редактор
Ф. Н. Резник

Коректори
Г. В. Книш, Э. І. Калиниченко

Здано на виробництво 8. XII. 1970 р.
Підписано до друку 18. VI. 1971 р.
Формат 70×84^{1/16}. Папір № 1. Фіз.
друк. арк. 7,75. Обл.-вид. арк. 7,84.
Умовн. друк. арк. 8,53. Тираж 50 000.
Зам. 362. Ціна 73 коп. Видавництво
«Веселка», Київ, Кірова, 34. Друкооф-
сетна фабрика «Атлас» Комітету по пре-
сі при Раді Міністрів УРСР. Львів,
Зелена, 20.